

Castrum en Oudburg te Gent

Bijdrage tot de oudste Geschiedenis van de Vlaamse Steden ¹

door

H. VAN WERVEKE en A.E. VERHULST

I. INLEIDING

Met deze studie beogen wij een bijdrage te leveren tot de oudste geschiedenis van de steden, inzonderheid van de Vlaamse. Het geldt sedert Pirenne als een *communis opinio* dat de middeleeuwse stad ontstond in de onmiddellijke nabijheid van een vooraf bestaande versterking. Ook neemt men, in zijn spoor, en terecht, aan dat in de meeste Vlaamse steden een *grafelijke* burcht (*castrum* of *castellum*) de oorspronkelijke kern vormde waarnaast zich een handeldrijvende bevolking kwam vestigen, in een *portus* of *suburbium*, punt van uitgang van de eigenlijke stad.

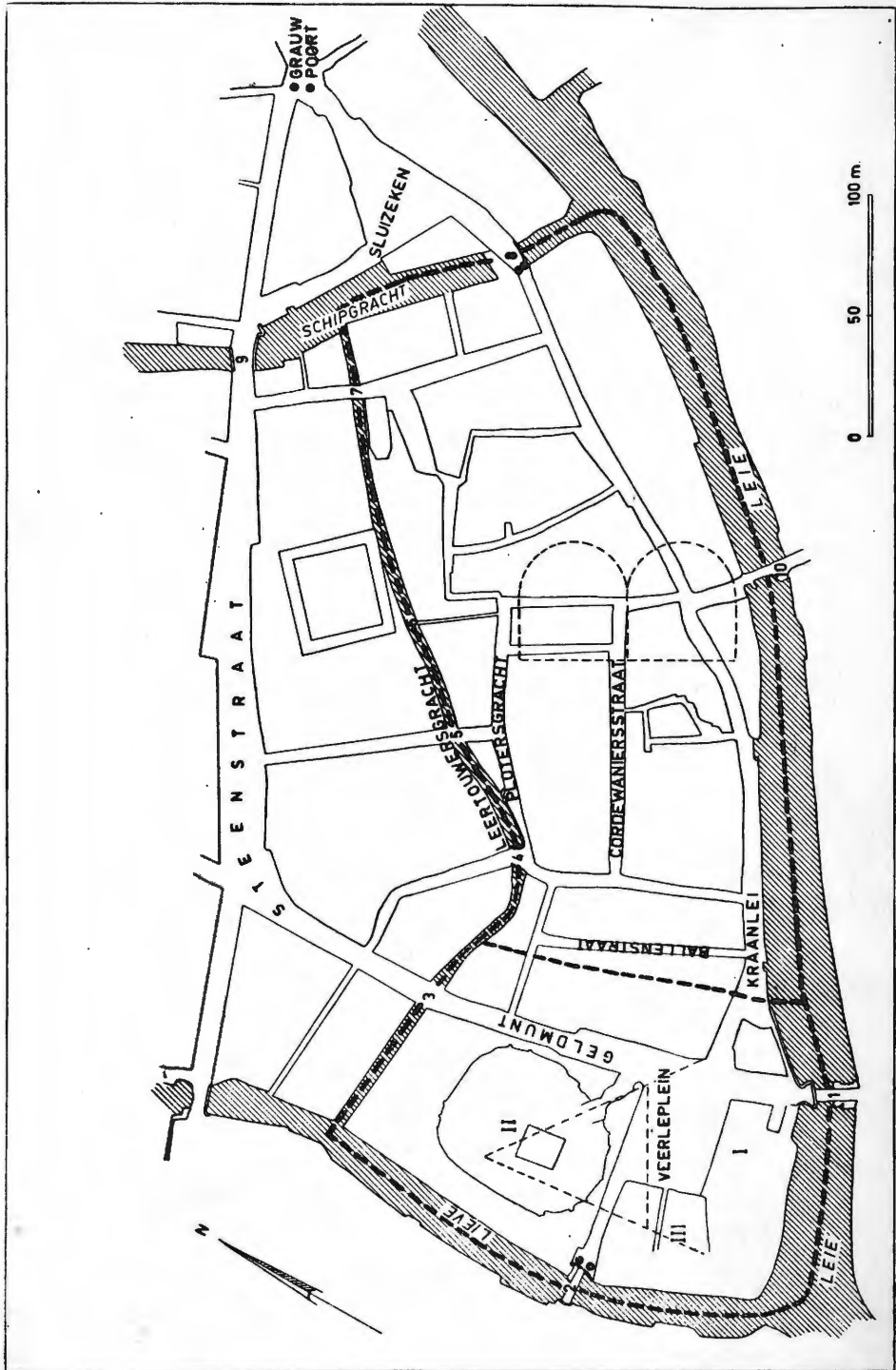
Deze opvattingen omlinnde Pirenne op bijzonder scherpe wijze in zijn opstel *Les villes flamandes avant le XIIIe siècle*, waarnaar wij hier herhaaldelijk zullen teruggrijpen. Hij schetste met name aldaar een treffend beeld van de *grafelijke castra*. De trekken ervan ontleende hij aan verschillende steden, de meeste evenwel aan het Brugse geval, waarvoor het bronnenmateriaal het volledigst is en het gemakkelijkst te interpreteren ². De formulering waarin Pirenne het wezen van het *grafelijke castrum* omschreef is dan ook ten volle op de Brugse burcht toepasselijk: « C'est une forteresse abritant dans son enceinte une demeure princière, le centre d'un

(1) Het onderhavige onderwerp werd tijdens het academiejaar 1959-1960 behandeld in de cursus « Historische Kritiek » van Prof. Dr. H. Van Werveke, geassisteerd door Dr. A. E. Verhulst. Het bronnenmateriaal werd door de twee auteurs bijeengebracht en gezamenlijk besproken. A. E. Verhulst belaste zich met de constructie en redactie van IV, B en IV, C, terwijl H. Van Werveke dit voor de overige delen van de studie deed. A. E. Verhulst zorgde tevens voor het opmaken van de plattegronden. Bijzondere dank zijn de auteurs verschuldigd aan Prof. Dr. F. L. Ganshof, die zijn documentatie betreffende « burg » spontaan ter beschikking stelde, en aan Dr. M. Gysseling, voor mondelinge en schriftelijke mededelingen, waarvan sommige hen voor bedenkelijke vergissingen hebben behoed. Dr. A. L. J. Van de Walle, conservator der historische gebouwen van de stad Gent, was in verschillende opzichten behulpzaam.

De plattegronden werden bereidwillig getekend door de heer A. De Schamphelelaere, amanuensis-technicus bij het seminarie voor menselijke aardrijkskunde van de rijksuniversiteit te Gent (directeur: Prof. Dr. M. E. Dumont).

De auteurs kunnen ook niet nalaten te vermelden dat zij bij hun opzoekingen dankbaar gebruik hebben gemaakt van nota's van de hand van Fr. De Potter, V. Van der Haeghen, A. Van Werveke, F. Van den Bemden, bewaard, die van de eerste drie in het Stadsarchief, die van laatstgenoemde in de Universiteitsbibliotheek te Gent.

(2) PIRENNE, *Villes flamandes*, blz. 127-133. — De jongste studie over de Brugse burcht is vervat in het artikel van DHONDT, *Vroege topografie*, waarin ook (blz. 7) een plattegrond « Het « castrum » te Brugge omstreeks 1127 » is opgenomen, die als vergelijkingsmateriaal voor onze studie zeer belangrijk is.

grand domaine et le siège d'une haute justice. Les organes essentiels de la vie économique et de la vie politique de l'époque s'y trouvent protégés contre les attaques du dehors comme par une puissante carapace »³.

In zijn rijk gestoffeerde studie *Over stadsontwikkeling tusschen Loire en Rijn gedurende de middeleeuwen* kwam F. L. Ganshof tot bevindingen die in belangrijke mate bij die van Pirenne aansluiten. Hij legde er zich op toe, zoals hij het zelf uitdrukte, « in de geschiedenis van de territoriale ontwikkeling van de steden, fasen en typen te onderscheiden »⁴. In zijn eerste hoofdstuk, dat als titel draagt « De praestedelijke kern », wijdt de Gentse hoogleraar, in verband met Vlaanderen (en Brabant), vanzelfsprekend gans in het bijzonder aandacht aan de grafelijke burcht: « Dit *castrum* of *castellum* werd gewoonlijk in de Xe eeuw, soms echter reeds op het einde van de IXe, in zeldzame gevallen in de XIe eeuw opgericht. Het bestond uit een omheining, waarbinnen zich steeds o.m. een versterkte residentie voor den vorst en een kerk verhieven; dikwijls ook een paar andere gebouwen. Het *castrum* kon in tijd van oorlog tot vluchtburcht dienen. Vergeleken met de hoger vermelde *civitates* was het klein, maar het was toch veel grooter dan een gewoon versterkt kasteel »⁵.

Ook H. Van Werveke sloot zich in hoofdzaak bij deze opvattingen aan⁶. Het kan trouwens moeilijk worden betwist dat de meeste grafelijke *castra* in Vlaanderen aan bovenstaande beschrijvingen beantwoordden.

In de hierna volgende bladzijden zullen wij nagaan of en in hoever dat ook voor het Gentse geval geldt.

Het versterkte en onder rechtstreeks gezag van de graaf staand gebied te Gent vormde een langwerpig, tot in de loop van de 19e eeuw bewaard gebleven eiland, begrensd door de Leie in het zuiden en zuidoosten, de Lieve in het westen, de Leertouwers- of Plotersgracht in het noorden en noordwesten en de Schipgracht in het noordoosten⁷.

(3) PIRENNE, blz. 130.

(4) Aldaar, blz. 9.

(5) Blz. 18-19.

(6) Alg. Gesch. Ned., II, blz. 185.

(7) Zie plattegrond I. Het is niet voor de hand liggend, dat het thans « Sluizeken » geheten pleintje, tussen de Schipgracht en de Grauwpoort, niet tot dit grafelijke versterkte gebied behoorde. Wij hebben dit probleem hierna behandeld, en zijn tot de conclusie gekomen dat de vraag inderdaad ontkennend moet worden beantwoord. De Schipgracht vormde dus wel degelijk de grens.

←

PLATTEGROND I — Algemeen overzicht van het versterkte grafelijke gebied te Gent (A en B).

I. Sinte-Veerlekerk. — II. 's Gravensteen. — III. Ligna Domus.

1. 's Gravenbrug (= Vleeshuisbrug). — 2. Hoofdbrug. — 3. Brug bij Filips Uten Dale. — 4. Korte Zeugbrug. — 5. Kuipersbrug. — 6. Brug aan het Patershol. — 7. Brug in de Meerdamstraat. — 8. Nieuwe Schaapbrug. — 9. Oude Schaapbrug. 10. Ser Boudinsbrug (= Zuivelbrug).

Aanleiding tot ons onderzoek waren sommige aanwijzingen dat men hier voor een meer complex verschijnsel staat dan in andere steden. Het valt om te beginnen op, dat dit gebied merkkelijk uitgestrekter was dan bijvoorbeeld de Brugse burcht⁸. Vervolgens is er de langwerpige vorm, wat een in verhouding tot de oppervlakte zeer uitgestrekte verdedigingslinie moest meebrengen⁹. Tenslotte treft het dat er in de teksten vaak onderscheid wordt gemaakt tussen het zuidwestelijke deel. (Veerleplein, Gravensteen en omgeving), dat wij hierna gemakshalve gebied A zullen noemen, en het noordoostelijke, hierna gebied B¹⁰. Dit laatste gebied was de eigenlijke Oudburg, hoewel deze benaming ook vaak, abusievelijk, voor A en B samen werd gebruikt¹¹. Gebied A tekent zich bovendien af door het feit dat het een afzonderlijke parochie werd, afhangende van de castrale kerk Sinte-Veerle (*Sancta Pharaïldis*)¹².

Op grond van deze en andere aanwijzingen stelden wij een arbeids-hypothese op, die wij, voor de duidelijkheid van ons betoog, reeds dadelijk formuleren, en waarvan ons onderzoek, naar onze overtuiging, inderdaad de gegrondheid zal aantonen. Zij komt op het volgende neer.

Alleen gebied A stemde, wat de inhoud betreft, overeen met het Brugse *castrum*. Evenals dit laatste, bevatte het de organen van het grafelijke bestuur, meer niet. B, de Oudburg, vertoonde een gans verschillend karakter. Het was een agglomeratie van *stedelijke* aard, die reeds zeer vroeg was ontstaan, doch, in tegenstelling tot de eigenlijke stad, tot vrij laat (1274) onder rechtstreeks gezag bleef van de graaf.

In de laatste zeventig jaren hebben verschillende historici min of meer diepgaande studiën aan het versterkte grafelijke gebied te Gent gewijd. De eerste die, chronologisch gezien, aan de orde komt, is A. De Vlaminck, met zijn vrij uitgebreide bijdrage *Les origines de la ville de Gand* (1891). Het werk getuigt van uiterst weinig kritische zin, en het diende in dit overzicht zelfs niet pro memorie te worden vermeld, indien de auteur zich niet naderhand had gerehabiliteerd door een tweede studie, die op een hoger peil staat, en dadelijk zal worden besproken.

In feite begint pas met het artikel van J. Vuylsteke, *Het Gravenkasteel* (1895-96) de wetenschappelijke bestudering van het onderwerp. Het maakte voor het eerst een duidelijk onderscheid tussen verschillende be-

(8) De oppervlakte van het Gentse eiland bedroeg 5 ha. 52 a. (niet 4 ha. 75 a., zoals vermeld bij GANSHOF, *Stadsontwikkeling*, blz. 19, n. 31, naar een mededeling van H. Van Werveke, wiens berekening steunde op de achteraf onnauwkeurig gebleken plattegrond van DES MAREZ, *Propriété foncière*.) Het Brugse *castrum* mat ca. 1 ha. 50 a. (GANSHOF, aldaar).

(9) Totale lengte van de omtrek van het eiland: 1150 m. Voor een zelfde, vierkante of cirkelvormige oppervlakte zou dit cijfer respectievelijk 940 m. en 727 m. zijn.

(10) Oppervlakte van A: 2 ha., van B: 3 ha. 52.

(11) Alleen door dat abusievelijke gebruik kan de benaming « Kasselrij van de Oudburg » worden verklaard, waarmee bedoeld is de kasselrij afhangende van het grafelijke bestuurlijke centrum te Gent, dat, zoals hierna duidelijk zal blijken, in A was gevestigd, niet in B.

(12) Zie voor de indeling plattegrond I.

standdelen van het door ons te behandelen gebied: 1) het door Filips van de Elzas gebouwde Gravenkasteel; 2) de *domus lapidea et turris* die dit Gravenkasteel voorafging (en waarvan men, sinds Vuylsteke dit schreef, op archeologische gronden kan zeggen dat zij de onderbouw vormt van Filips' meeste toren); 3) het gezamenlijke grafelijke versterkte gebied, dat eiland, « waarvan, schreef Vuylsteke, een deel den naam Oudburg is blijven dragen »¹³, en dat reeds in de 10e eeuw als *novum castellum* in een verhalende bron verschijnt. Voor een onderscheid tussen gebieden A en B had Vuylsteke echter nauwelijks enige aandacht.

G. Des Marez, in zijn baanbrekende studie *Etude sur la propriété foncière dans les villes du moyen âge et spécialement en Flandre* (1898), weidt herhaaldelijk uit over het regime van de bodem in het hier besproken eiland, regime dat een gevolg was van het zo lange tijd door de graaf rechtstreeks uitgeoefend gezag. Voor de door ons aan de orde gestelde problemen brengt het werk evenwel geen rechtstreekse oplossing.

De tweede studie van A. De Vlaminck verscheen in 1901 onder de titel: *Le Château des Comtes à Gand avant et après sa restauration par Philippe d'Alsace en 1180*. Zij heeft de verdienste een scherp onderscheid te maken tussen A en B. De Vlaminck vergiste zich echter waar hij meende dat de benaming « *novum castellum* » alleen op A betrekking had, en waar hij haar zocht te verklaren door een tegenstelling te poneren met een oudere burcht, die men, volgens hem, in het om die reden « Oudburg » geheten gebied moet zoeken, maar die « waarschijnlijk, in de 9e eeuw, door de Noormannen werd verwoest »¹⁴.

In zijn *Châtelains de Flandre* (1915) wijdt W. Blommaert enkele bladzijden¹⁵ aan de Gentse burcht. Eigenlijk vormen zij de samenvatting van een studie door A. Vlaminck¹⁶, die hij in handschrift mocht inzien, maar die nooit in druk verscheen¹⁷. Voor zover uit Blommaerts tekst kan worden afgeleid, maakte Vlaminck geen scherp onderscheid tussen A en B. De naam Oudburg beschouwde hij als betrekking hebbend op het ganse eiland; men zou hem gebruikt hebben van zodra dit eiland, door de op-richting van Filips' kasteel, zijn betekenis als burcht had verloren.

M. Gysseling ten slotte wijdt slechts enkele regels aan onze problemen, doch wijst zeer beslist op het onderscheid dat tussen A en B dient gemaakt¹⁸.

Afgezien van de hier opgesomde zienswijzen in verband met de hoofdlijnen van ons betoog, komen er in genoemde studiën andere voor, die op

(13) VUYLSTEKE, blz. 75.

(14) DE VLAMINCK, *Château des Comtes*, blz. 294-295. Wat het laatste punt betreft, nam deze auteur een mening over die terloops door Pirenne was geuit geworden. Enigszins dichter bij de waarheid was Pirenne, toen hij schreef (*Coup d'œil*, blz. 141): « ... un château fort dont le « château des comtes » actuel marque l'emplacement. Un bourg, qui prit plus tard le nom de *vieux bourg* (*oud burg*) s'accolla aux murailles de cette forteresse ».

(15) Aldaar, blz. 39-41.

(16) Niet te verwarren met A. De Vlaminck.

(17) De publicatie ervan was in het vooruitzicht gesteld toen Blommaert zijn tekst persklaar maakte (1913 ?). Het uitbreken van de oorlog 1914-1918 zal ze hebben belet.

(18) GYSSELING, *Gent*, blz. 31.

ondergeschikte punten van de onze afwijken. Zij worden, waar het nut heeft, besproken naarmate zij aan de orde komen.

De bewijsvoering waartoe wij zullen overgaan vereist op sommige plaatsen een detail-studie van het terrein, die op de eerste aanblik overdreven minutieus kan lijken. Anderzijds worden er ook problemen van algemene draagwijdte in aangesneden, die schijnbare uitweidingen vormen. De ene zowel als de andere zijn echter onontbeerlijk voor de gang van het betoog. De lezer gelieve het de auteurs ten goede te willen houden¹⁹.

II. DE BENAMINGEN « CASTRUM » EN « CASTELLUM » MET BETREKKING TOT HET VERSTERKTE GRAFELIJKE GEBIED.

A. HET « NOVUM CASTELLUM » VAN DE 10e EEUW.

Reeds enige tijd vóór 939 bestond er te Gent, op de linkeroever van de (Nieuwe) Leie, een grafelijk gebied, in voldoende mate versterkt, opdat het de benaming « *castrum* » of « *castellum* » zou verdienen. Dat blijkt reeds afdoende uit de *Miracula sancti Bavonis*, een verhalende bron die tussen 946 en 1010 werd geschreven, waarschijnlijk dichter bij eerstgenoemde dan bij laatstgenoemde datum²⁰. De auteur gewaagt van een *novum castellum*, waarmede hij, geheel of gedeeltelijk — dat laten wij voorlopig in het midden — het door ons bestudeerde gebied bedoelt.

Waarom wordt van dat *castellum* gezegd dat het « *novum* » is? Twee mogelijkheden, die elkaar niet uitsluiten, staan hier open. Het kan zijn dat hier eenvoudig is bedoeld: « sedert kort opgericht »²¹. Waarschijnlijk is evenwel dat de auteur de burcht als « *novum* » qualificeerde bij wijze van tegenstelling met het *castrum Gandavum*, waarover hij het herhaaldelijk heeft, en waarmede hij een vervallen versterking van zijn eigen

(19) Hier moge, om alle misverstanden te vermijden, nog op het volgende worden gewezen. Twee problemen die verband houden met vroeg-middeleeuwse burchten te Gent zullen hier niet besproken worden: 1e dat van het veronderstelde « keizerlijke » kasteel, waarvan mag worden aangenomen dat het voorgeoed gelijkwiderd is (zie VAN WERVEKE, *Kritische studiën*, blz. 92, n. 4); 2e dat van het « *castrum Gandavum* », op de plaats waar zich de Sint-Baafsabdij bevond. Welke realiteit men ook achter deze uitdrukking moge zoeken (zie VAN WERVEKE, *Kritische studiën*, blz. 13 e.v., en VERHULST, *Over de stichting*, blz. 21-25), voor het hier behandelde onderwerp is zij zonder betekenis. Alleen de zin die de auteur van de *Miracula sancti Bavonis* aan de uitdrukking hechte zal terloops ter sprake komen, en die zin is duidelijk.

(20) MGH, SS, XV², blz. 594, r. 32.

De *terminus a quo* wordt bepaald door de laatste dateerbare gebeurtenis van het verhaal, d.w.z. 946. Als *terminus ad quem* nam de uitgever een gebeurtenis aan die zo belangrijk was, dat zij niet zou onvermeld zijn gebleven, indien zij reeds was voorgevallen vóór het te boek stellen van het verhaal. Die gebeurtenis is de *elevatio* van de hl. Bavo in 1010. Bovenstaande beschouwingen sluiten in, dat de datum van de redactie vermoedelijk eerder kort na 946 dan kort vóór 1010 moet liggen.

(21) Alleszins moeten er ten minste een zevental jaren verlopen zijn: het *castellum* bestond reeds in 939, zoals blijkt uit het verhaal, en de *Miracula* zijn ten vroegste in 946 geschreven. Maar de tussenruimte kan van veel langere duur zijn geweest.

abdij bedoelt ²². Dat « *novum castellum* » een mondgemene uitdrukking zou zijn geworden is niet waarschijnlijk. Wel vindt men het in latere geschriften terug, maar deze putten hun gegeven uit onze *Miracula*, of uit de ermede verwante traditie. In een andere passus van het verhaal wordt van dit *castellum* gewaagd als van « *memorati castrum* » ²³.

Een van de belangrijkste gegevens die de *Miracula* ons leren kennen betreft de kerk die aldaar was opgericht. De auteur verhaalt hoe de monniken van Sint-Baafs, nadat zij (tussen 911-918 en 937) ²⁴ uit Laon waren teruggekeerd, hun abdij in een zo desolate toestand aantroffen, dat zij verkozten de relikwieën van hun schutpatroon onder te brengen in « *in novo edificata castello ecclesia* » ²⁵.

Deze gegevens ons door de *Miracula* verschaft kunnen wij aanvullen door middel van 14e-eeuwse teksten, die opklimmen tot een 10e-eeuwse traditie, welke met eerstgenoemde bron is verwant. Een van die teksten zijn de *Annales sancti Bavonis* ²⁶. Zij verhalen ons onder het jaar 939 dat de relikwieën van de hl. Bavo, samen met die van andere heiligen, eerst van uit Laon naar het klooster van « *Nigella* » waren gebracht geworden. Vandaar trok de kloostergemeenschap ermede naar Gent, waar de relikwieën, op 19 september van dat jaar, begeleid door zeven monniken, naar de burcht van « *zijn* » stad (= van de hl. Bavo) werden gebracht ²⁷. Het klooster Ganda (d.w.z. de Sint-Baafsabdij) was immers nog niet herbouwd, en kon bijgevolg deze kostbare schat niet goed opnemen. Hij werd dan ook neergelegd « *ad ecclesiam in novo castello constructam* » ²⁸.

De *Annales* leren ons dus dezelfde toedracht kennen als de *Miracula*. Ook de vorm van de uitdrukking betreffende de burchtkerk wijst op de verwantschap tussen de twee teksten. De *Annales* delen evenwel méér bijzonderheden mede. Een ervan is controleerbaar en toont, althans wat deze passus aangaat, de geloofwaardigheid van de bron aan. Bedoeld is het tussentijdse verblijf van de monniken van Sint-Baafs in een in het Latijn « *Nigella* » geheten abdij. Dat gegeven wordt bevestigd door het feit dat enkele relikwieën van de hl. Bavo heden ten dage nog steeds worden bewaard te Villenauxe-la-Grande ²⁹, waar zij in 1674 werden overgebracht

(22) Zie hiervóór blz. 8, noot 19. De auteur deelt mede dat er in zijn tijd in de Sint-Baafsabdij nog bouwvallen van het *castrum Gandavum* te zien waren.

(23) MGH, SS, XV², blz. 594, r. 32.

(24) VERHULST, *Sint-Baafsabdij*, blz. 58.

(25) MGH, SS, XV², blz. 593, r. 24.

(26) GRIERSON, *Annales de Saint-Pierre*, blz. XI, toont aan dat de *Annales sancti Bavonis* (midden 14e eeuw), zowel als de hierna besproken *Annales Elmarenses* (14e eeuw), geput hebben uit oudere, niet bewaard gebleven annalen van de Sint-Baafsabdij. Het is van deze laatste — verdwenen — tekst dat wij aannemen dat hij eng verwant was met de *Miracula*.

(27) « *Ad arcem oppidi sui* ».

(28) MGH, SS, II, blz. 185-191. — CCF, I, blz. 444.

« *Anno CMXXXIX, sanctus Bavo, cum aliis pignoribus sanctorum et reliquiis, de Lauduno ad monasterium de Nigella translatus, ad arcem oppidi sui cum septem monachis ad ecclesiam in novo castello constructam reportatur, decimo tertio kal. Octobris, quia coenobium Gandae nondum plene restauratum fuerat* ».

(29) Frkr., dep. Aube, arr. Nogent-sur-Seine.

door de kloosterlingen van Nesle-la-Reposte³⁰, welke plaats zonder enig bezwaar met *Nigella* kan worden vereenzelvigd³¹.

De andere 14e-eeuwse bron, opklimmend tot de 10e-eeuwse, met de *Miracula sancti Bavonis* verwante traditie, die ons over het *novum castellum* inlichtingen verschaft, zijn de *Annales Elmarenses*. Zij verhalen ons onder hetzelfde jaar 939 het vervolg van het verhaal dat wij reeds in de *Annales sancti Bavonis* aantreffen, hoe namelijk abt Gerard en zijn monniken, begeleid door een grote volksmassa, de hl. Bavo van uit de burcht naar het, inmiddels herbouwde, klooster terugbrachten³².

Ook de *Annales sancti Bavonis* hebben dit vervolg. Hun verhaal bevat — onder het jaar 940 — verschillende gegevens die men in de hiervoor besproken volzin van de *Annales Elmarenses* aantreft, maar bovendien nog een aantal andere, ogenschijnlijk belangwekkende details³³. Benevens de relikwieën van de hl. Bavo worden ook die van de hl. Veerle expliciet vermeld. Van de ene zowel als van de andere laten de abt en de monniken, op verzoek van graaf Arnulf, een deel in de burchtkerk achter, blijkbaar als tegenprestatie voor de verleende gastvrijheid. Volledig wordt de band tussen deze fragmenten en de abdij evenwel niet verbroken: éénmaal 's jaars zal de clerus van de burchtkerk met ze een *peregrinatio* naar de Sint-Baafsabdij ondernemen. Deze gegevens, die met de waarheid kunnen stroken, boezemen evenwel geen volledig vertrouwen in. Het is niet uitgesloten dat we hier, wat althans de hl. Veerle betreft, te doen hebben met toevoegsels van latere datum³⁴. Voorzichtigheidshalve zullen wij er verder geen rekening mede houden; voor het vervolg van onze uiteenzetting zijn zij trouwens niet onontbeerlijk.

Er blijft ons in verband met het *novum castellum* van de 10e eeuw nog een belangrijke vraag te beantwoorden: omvatte dit *castellum* het ganse eiland tussen (Nieuwe) Leie, (latere) Lieve, Leertouwersgracht en Schip-

(30) Frkr., dep. Marne, arr. en kant. Epernay.

(31) VERHULST, *Sint-Baafsabdij*, blz. 42 en de in noot 207 aldaar aangehaalde mededeling van de heer G. Chérest.

(32) GRIERSON, *Annales*, blz. 85: « 939. Sanctus Bavo de castello a Gerardo abbate cum monachis ad monasterium refertur, comitante infinito fidelium populorum cetu ».

(33) CCF, I, blz. 514. — MGH, II, blz. 188 r. 5-12. « Anno 940 aliquibus sanctorum Bavonis et Pharaïldis reliquiis in ecclesia predicta novi castelli supet ripam fluminis Legie sita, ad instantiam et devotam supplicationem Arnulphi comitis Flandrie relictiis, tali conditione, quod clerus prefate ecclesie cum supradictis eorum reliquiis annuam peregrinationem dicto cenobio Gandensi venerabiliter persolverent, sanctorum Bavonis et Pharaïldis predictorum corpora cum aliorum sanctorum pigneribus a sancto Gerardo, abbate Gandensi, de sepelicta novi castelli ecclesia cum innumerabili multitudine populorum ad cenobium Gandense reportantur, et cum ingenti leicia et tripudio ibidem decenter relocantur ».

(34) Zie dienaangaande VOET, *Othelbold*, blz. 46 e.v. — Het enige wat in verband met de hl. Veerle met zekerheid kan worden gezegd, is dat in 1060 haar relikwieën in de burchtkerk berustten en dat zij zelf volgens de *Miracula sancti Ursuari in itinere per Flandriam facta* er de patrones van was (MGH, SS, XV², blz. 841 r. 33). Oorspronkelijk zal deze kerk wel, zoals de meeste burchtkerken in Vlaanderen, aan O.L. Vrouw zijn gewijd geweest (HUYGHEBAERT, *Le comte Baudouin II*, blz. 64, n. 2).

gracht (A en B samen), of alleen het zuidwestelijke deel ervan, d.w.z. Veerleplein en omgeving (A alleen)?

De *Miracula sancti Bavonis* stellen ons in staat met vrij grote zekerheid de eerste vraag bevestigend te beantwoorden. De bewijsvoering zal evenwel enigszins omslachtig zijn.

In de inleidende woorden waardoor hij een van de mirakelen van zijn verhaal aankondigt zegt de auteur dat het wonder geschiedde «*in novo castello*». In onmiddellijke aansluiting daaraan gebruikt hij, sprekende van dat gebied, de woorden: «*in territorio memorati castri*». De personen die bij het mirakel betrokken waren omschrijft hij als aldaar gevestigde *coriarii* (= lederbereiders)³⁵.

Het komt er nu op aan te bepalen, waar precies deze handwerkers gevestigd waren. Uit het vervolg van onze uiteenzetting zal blijken³⁶, dat in gebied A tot in de 13e eeuw alleen de aanwezigheid van gebouwen met een zuiver castrale functie kan worden aangetoond. Op grond daarvan reeds mogen we een vestiging van *coriarii* aldaar als hoogst onwaarschijnlijk beschouwen.

Bovendien zijn er zeer ernstige aanwijzingen dat zij hun woon- en werkplaatsen hadden in een nauwkeurig omschreven deel van gebied B, d.w.z. van de eigenlijke Oudburg.

Van het midden van de 14e eeuw af blijken de leertouwers inderdaad gevestigd te zijn aan de waterloop die de noordwestelijke grens van het eiland vormde, en wel aan het deel ervan dat de grens van gebied B vormde³⁷. Deze gracht werd dan ook naar hen genoemd³⁸. Later werd de naam Leertouwersgracht vervangen door Plotersgracht³⁹, welke benaming ook overging op de straat die min of meer evenwijdig liep met die gracht; de door de leertouwers en ploters bewoonde percelen waren gevat tussen de gracht en de straat. Evenwijdig met de Plotersgracht liep daarenboven de Cordewaniersstraat. Onder «*cordewaniers*» dient men schoenmakers te verstaan.

Belangrijk is nu dat die handwerkers van het lederbedrijf eeuwen lang in dezelfde straten zijn blijven wonen en werken. Van de 14e eeuw af tot de 18e zijn de bronnen overvloedig genoeg om dat uitdrukkelijk te kunnen staven. Op die gebondenheid wordt de nadruk gelegd door een tekst uit juli 1487. Kort vóór genoemde datum, luidt het daar, waren sommige leertouwers naar de nabije Steenstraat verhuisd. Dit verwekte hevige protest

(35) MGH, SS, XV², blz. 594, r. 31-35:

«...*in novo castello manifestatum memoriae commendemus miraculum. In territorio memorati castri erant commorantes laici, qui ex officio agnominabantur coriarii. Horum unus cupiditate questus sabbato ultra morem christianae religionis illectus, operi ceteris instabat diutius. Sed hunc collega redarguens: «Cur», inquit, «non das honorem Deo sanctoque Bavoni in proximo quiescenti?»*»

(36) Zie blz. 29-46.

(37) GYSSELING, *Gent*, blz. 58, nr. 245: «*ligghende jeghen de brugge over van den Wittebroeders daer de witteledertouwers woenen up de gracht*» (1361).

(38) Teksten uit 1375 bij GYSSELING, *ibid.*

(39) Leertouwers bewerken het leder nadat het gelooit is, terwijl het de taak van de ploters is de schapevellen van de wol te ontdoen. In beide gevallen geldt het arbeiders van de ledernijverheid.

bij de bureu, die eisten dat zij hun verblijf opnieuw zouden vestigen « up der ledertauwers gracht die van ouden tyden daertoe gheordonneert es »⁴⁰.

Het blijkt uit die, in de laatste voetnoot uitvoeriger aangehaalde tekst, dat de oorzaak van de gebondenheid te zoeken is in het feit dat hun bedrijf het gebruik meebracht van gemetselde putten, en dat het door hen verontreinigde water een overdraaglijke stank verspreidde. Het is begrijpelijk dat men hun geen andere plaats voor hun werk wilde toewijzen dan die zij, in groep, reeds vanouds hadden bezet.

In het eerste kwart van de 17e eeuw was de toestand nog steeds dezelfde. Op de Plotersgracht en in de aangrenzende straten woonden toen niet minder dan 25 handwerkers van het lederbedrijf, onder wie 17 ploters⁴¹. Nog in de jaren 1759-1762 hadden de « witte ledertauwers geseijt plotters » hun neringhuis aan de Plotersgracht⁴², al waren zij in die jaren nog slechts in geringen getale meer, en waren deze laatste overblijvenden van een vroeger voorspoedig bedrijf er ook niet meer woonachtig⁴³.

Uit het voorgaande blijkt dat van de 14e tot de 18e eeuw de continuïteit van de vestiging van het lederbedrijf kan worden aangetoond. Waren de *coriarii* van de 10e eeuw bij dezelfde Leertouwersgracht gevestigd? Het is hoogstwaarschijnlijk⁴⁴, en het lijkt dan ook niet gewaagd aan te nemen

(40) S.A.G., Jaarregister 1486-87, f° 185, stuk van 6 juli 1487. De schepenen van de Keure treden op in een geschil tussen het klooster van de Filledieusen en verschillende geburen van de Steenstraat enerzijds, de wittleertouwers anderzijds. Eerstgenoemden verklaren « dat de vors. verweerers, die onlancx leden zyn commen woonen in de selve steenstrate, bemlieden verwoorderen aldaer te doene huerlied neeringhe, ende in teekene van dien, hebben ghedaen maken alnu, zonderlinghe de vorsejde Jan de Screvele, zekere putten ghemets, omme haerlieden vellen in te legghene, die zij spoelen ende wasschen, alsoot van noode es in een cleyn staende waterkin achter haerlieden godshuus, huusinghen, ende erve loepende, dat bij den stanck van dien zo grotelyc gheinfecteert zyn... » De eisers concluderen: « dat bemlieden haerlieden vorsejde werc verboden zij, updat zy aldaer willen bliuen woonende, ofte neen, indien zy haerlieden neeringhe willen bliuen doende, dat zy trecken woonen op der ledertauwersgracht die van ouden tyden daertoe gheordonneert es, ofte te anderen plaetsen die daertoe also propice es als die, in loopende ende stromende rivieren daer zyt zonder inder van hueren ghebueren doen moghen... »

(41) Dat blijkt uit een volkstelling uit het jaar 1624, met het oog op de heffing van het maalterijgeld ondernomen, die, vreemd genoeg, in het stadsarchief te Antwerpen berust (*Privilegiekamer*, IV, 116). Er blijkt uit dat toenmaals woonden: in het Kalverstraatje, op 12 gezinshoofden: 2 oudschoenmakers,

1 schoenlapper;

in de Plotersgracht, op 22 gezinshoofden: 1 schoenmaker,

9 ploters,

1 schoenmakersknecht;

in de Hertogstraat, op 16 gezinshoofden: 5 ploters,

1 oudschoenmaker;

in de Rode Koningstr. op 15 gezinsh. :

3 ploters,

1 schoenmakersknaap,

1 handschoenmaker.

(42) S.A.G., reeks 169, nr. 4. Rekening van de Witte Ledertauwers gheseijt plotters 1759, 1760, 1761, 1762.

(43) *Nieuwen Almanach... ofte den getrauwen Weg-wyser*, 1770, blz. 100.

(44) Over de continuïteit van de vestiging van de lederbewerker in een andere stad, aan de oever van een bepaalde waterloop, zie JORIS, *Huy*, blz. 311-313.

AANVULLENDE NOTAS

bij de Uitgave van het Mémoire Statistique van Faipoult

Ingaande op de wens van talrijke lezers werd besloten een aanvullende annotering te bezorgen bij de « Liste des Hommes célèbres » door Faipoult, op blz. 75 e.v. van de door de Maatschappij bezorgde uitgave.

De nummering hier komt overeen met deze der uitgave.

- Blz. 76, nr. 4 : ADRIEN BRAUWER : overleden te Antwerpen in 1638
nr. 6 : JEAN CURTENBOSCH : geboren te Gent in 1494, overleden te Rome omtrent 1550, erudiet priester en doctor in de godgeleerdheid.
nr. 7 : LAURENT DELVAUX : geboren in 1695, overleden op 24 februari 1778, respectievelijk te Gent en te Nijvel.
nr. 8 : JEAN DRUSIUS : overleden te Franeker in 1616. Eén van de grote orientalisten van zijn tijd. Onderwees eerst te Oxford, kwam vervolgens terug naar de Zuidelijke Nederlanden, ging in 1576 naar N. Nederland, alwaar hij het volgend jaar hoogleraar werd te Leiden en in 1585 te Franeker.
nr. 9 : JEAN DULLAERT : overleden te Parijs op 19 september 1513.
nr. 10 : FRANCOIS ROMANUS : architect, overleden te Parijs op 7 januari 1735.
nr. 11 : DANIEL HEINSIUS : overleden te Leiden op 25 februari 1655.
nr. 12 : HENRI DE GAND : geboren omtrent 1217, overleden in 1293. Docent aan de Theologische Faculteit te Parijs. Nam een onafhankelijke positie in in de strijd tussen het christelijk neo-platonisme (augustinisme) en het përipatetisme (aristotelisme).
- Blz. 77, nr. 16 : PAUL DE VOS, overleden in 1678.
nr. 19 : de rol van BENCKEL is nog altijd een zeer betwist punt. Eventuele belangstellenden verwijzen we naar het recente artikel van G. Doorman, « Nogmaals : de Middeleeuwse haringvisserij. » (in Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden, deel XIV, 1959, nr. 2, blz. 104-115).
nr. 21 : PETRUS BERTIUS : overleden te Parijs in 1629.

Blz. 78, nr. 22: PHILIPPE MOUSKES : (nota 69 dient als erratum te worden beschouwd) : was geen bisschop van Doornik, doch wel afstammeling van een rijke Doornijkse schepfamilie, auteur van een berijmde kroniek der Franse koningen.

nr. 23: JEAN VAN IMBYSE of HEMBISE : leider van het Calvinistisch Bewind te Gent.

nr. 24: CORNELIUS JANSENIUS : niet te verwarren met de andere Cornelius Jansenius, bisschop van Ieper die de grondlegger is van het Jansenisme. Deze vermeld door Faipoult overleed te Gent in 1576 en was er vanaf 1568 tot aan zijn dood bisschop.

nr. 25: CHARLES DELANGE : filoloog en humanist. Geboren te Berquiny (N. Fr.) omtrent 1521 en overleden te Luik op 29 juli 1573.

nr. 26: PHILIPPE LANSBERGHE : overleden te Middelburg in 1623. Deze almanakken waarop Faipoult zinspeelt bevatten de meest fantaisistische berichten. Nog in 1824 verscheen te Luik een dagblad de « Mathieu Laensbergh », dat onder deze enigszins slechts gereputeerde titel, een zeer ernstig dagblad, namelijk dat van Charles Rogier, dekte.

Blz. 79, nr. 28: GERARD MERCATOR : overleden te Duisburg in 1594

nr. 29: GUILLAUME MOERBEKE (nota 71 dient als erratum te worden beschouwd.) (Geboren omtrent 1215, overleden in 1286). Hij is van groot belang geweest voor het tot standbrengen van het contact tussen de Middeleeuwse scholastiek en de wijsbegeerte der Griekse Oudheid, inzonderheid Aristoteles.

Blz. 80, nr. 33: ANTONIO VAN DEN HEUVEL : overleden te Gent in 1677.

nr. 34: PHILIPPE VERHEYEN : overleden te Leuven op 28 januari 1710.

nr. 35: PIERRE VERSCHAFFELT : geboren te Gent in 1710.

NOTA. Wegens een foutieve lezing van de oorspronkelijke tekst komt het tweede deel van de derde paragraaf op blz. VII, te beginnen met « Zo is het gedeelte dat handelt over... », te vervallen.

dat het *novum castellum*, in de ogen van de auteur van de *Miracula sancti Bavonis*, zowel gebied B, waar de *coriarii*, naar wij menen, verbleven, als gebied A omvatte.

B. WAT BEDOELDE MEN TE GENT MET « CASTELLUM » VOOR EN NA 1180 ?

Het ware verkeerdt, wij wezen er reeds op, te menen dat de uitdrukking « *novum castellum* » een courante benaming zou zijn geworden. Hierboven trachtten wij te verduidelijken, als gevolg van welke gedachtengang zij uit de pen van de 10e-eeuwse auteur van de *Miracula* was gevloeid. Men vindt haar weliswaar nog terug in de 14e-eeuwse *Annales sancti Bavonis* en in het 15e-eeuwse *Chronicon sancti Bavonis*⁴⁵. Maar deze late vermeldingen zijn ter zake volkomen misleidend. De *Annales* putten namelijk voor de jaren 939 en 940 rechtstreeks uit de met de *Miracula* verwante 10e-eeuwse traditie van Sint-Baafs, daarbij gehele zinsfragmenten zonder al te grote wijzigingen transponerend⁴⁶, terwijl het *Chronicon* de *Annales* te dier plaatse eenvoudig overschrijft⁴⁷. Wel komt in beide teksten het *novum castellum* nog onder andere jaartallen voor, namelijk 912 (*Cbron.*), 1073 (*Ann.* en *Cbron.*), 1336 (*Ann.*). Maar uit twee van die gevallen blijkt juist dat de laattijdige auteurs met de uitdrukking verlegen zaten, en zich genoodzaakt zagen er een andere interpretatie aan te geven, die beslist verkeerd is. Voor hen was het *novum castellum* niet meer het grafelijke versterkte gebied in zijn geheel, *waarin* zich de Veerlekerk bevond; het kon, meenden zij, alleen het (door Filips van de Elzas opgerichte) Gravenkasteel zijn, waarnaast, zegt het *Chronicon* uitdrukkelijk, die kerk verrees⁴⁸.

De gebruikelijke uitdrukking was, in de 10e, 11e en tot ver in de 12e eeuw, niet « *novum castellum* », maar eenvoudig « *castellum* » of « *castrum* ». Het zal wel het ganse grafelijke versterkte gebied zijn geweest dat de auteur van de *Gesta episcoporum Cameracensium* bedoelde, waar hij schreef dat Hendrik II in 1007 het *castrum Gandavum* innam⁴⁹. Tenzij hij er bovendien ook nog de eigenlijke stad — voor zover reeds aanwezig

(45) Zie, over de *Annales*, FRIS, *Bibliographie*, I, nr 70, en over het *Chronicon* Id., *ibid.*, nr 72.

(46) *Miracula*: « *in novo edificata castello aeclesia* ». MGH, SS, XV², blz. 593, r. 24.

Annales: « *ad ecclesiam in novo castello constructam* ». CCF, I, blz. 444. MGH, SS, II, blz. 188, r. 2-3.

(47) Vgl. CCF, I, blz. 514, met MGH, SS, II, blz. 188 (= CCF, I, blz. 444).

(48) *Annales*, CCF, I, blz. 450: « *Anno MCCCXXXVI, portiones reliquiarum sanctorum Bavonis et Pharaëldis in ecclesia novi castelli, nunc COMITIS CASTELLUM nominati, in novo portu Gandensi super ripam fluminis Legiae sita...* »

Chronicon, CCF, I, blz. 506: « *ecclesia, quae nunc dicitur sanctae Pharaëldis, in Gandavo fundatur JUKTA novum castrum* ».

(49) MGH, SS, VII, blz. 452: « *Rex, coacto multo milite, castrum Gandavum ad devastandam terram invadit* ». Ook Sigebertus Gemblacensis gebruikt de uitdrukking (MGH, SS, VI, blz. 354, r. 42-43): « *Heinricus imperator, quia de obsidione Valentianensi inefficax redierat, contra Balduinum profectus, castrum Gandavum invadit, et, depopulata terra, aliquot Flandrensium primores capit.* » Daar het evenwel klaarblijkelijk is dat Sigebertus hier de *Gesta* voor ogen had en ze soms woordelijk overschreef, heeft zijn tekst geen zelfstandige bewijskracht.

— onder verstond. Daar evenwel de Duitse koning het op de onderwerping van de graaf van Vlaanderen gemunt had, ligt het voor de hand dat in de eerste plaats diens burcht is bedoeld ⁵⁰.

Bewijskrachtiger en ondubbelzinnig is een volzin uit de *Miracula sancti Ursuari in itinere per Flandriam facta*. In 1060 ondernamen de monniken van Lobbes met de relikwieën van de beschermheilige hunner abdij een bedeltocht door Vlaanderen. Komende uit de richting van Brugge zagen zij bij hun nadering te Gent een grote mensenmenigte hen ter begroeting tegemoetkomen. Wij gingen eerst, zegt de auteur, het *castrum* binnen, waar wij in de Sinte-Veerlekerk in gebed neerknielden ⁵¹.

Even duidelijk zijn de uitdrukkingen « *Gandensis castri* » (1073) en « *castellum Gandense* » (1139), gebruikt in verband met het ambt van de Gentse burggraaf ⁵².

Anders is het gesteld met een oorkonde van Diederik van de Elzas, uit het jaar 1130, die heet gegeven te zijn « *in castro Gandavo* » ⁵³. Zij verhaalt hoe graaf Diederik in de *abdijkerk van Sint-Baafs* aan de hl. Lieven een aantal lijfeigenen met hun nageslacht als vrijgewijden schonk. Het stuk werd, naar de vorm te oordelen, niet in de grafelijke kanselarij opgesteld. maar door de ontvanger, in casu de Gentse abdij. Er bestaat om deze twee redenen een sterk vermoeden dat men in het onderhavige « *castrum Gandavum* » moet zoeken, niet een vermelding van de grafelijke burcht, maar, een laatste maal nog, een reminiscentie aan het « *famosum castrum Gandavum* », waarmede de voorgangers van de redacteur van het stuk hun eigen abdij bedoelden.

Afgezien van deze uitzondering blijkt, althans tot in het derde kwart van de 12e eeuw, « *castrum Gandavum* » of « *castellum Gandense* » de gebruikelijke benaming te zijn geweest van het versterkte grafelijke gebied te Gent. Sedert 1180 moet daarin verandering zijn gekomen. In dat jaar voltooidde Filips van de Elzas het kasteel dat nu nog, in zijn gerestaureerde gedaante, op de voorbijganger een overweldigende indruk maakt. Daardoor verlegde de graaf in zake defensie ook voor goed het accent, van de grachten en de rivier rondom het *castrum*, naar een reeds voordien versterkte kern, gelegen in gebied A.

Voortaan werd met « *castellum* » en « *castrum* » niet meer het grafelijke eiland, maar het Gravenkasteel of Gravensteen bedoeld. Reeds het opschrift dat graaf Filips boven de toegangspoort liet aanbrengen spreekt van « *hoc*

(50) Zie in dit verband ook GANSHOF, *Flandre impériale*, blz. 111, en inzonderheid n. 2 aldaar, waarin Ganshof wijst op het goede onthaal dat, volgens Thietmar van Merseburg, MGH, Scr. rer. Germ., n.s., dl. 9, blz. 308, de koning in Sint-Baafs te beurt viel, zodat de auteur van de *Genealogia* met « *castrum Gandavum* » ook niet deze abdij kan hebben bedoeld.

(51) MGH, SS, XV², blz. 841, r. 32-33: « ...et inprimis introducti castrum, apud Sanctam Pharabildem orare [coepimus] ».

(52) FAYEN, *Lib. Trad.*, blz. 120, r. 22: « *Folkardus Gandensis castri castellanus* » (1073). — DE MARNEFFE, *Cartulaire d'Afflighem*, blz. 95: « *Notum sit... quod quidam miles nobilis nomine Hugo de Inckers, sortitus in conjugium filiam Sigeri, castellani Gandensis, nomine Aliciam, et per eam castellum Gandense, et officium, et parvis ipsius hereditatem et alodium, venientes Burnebem, conquerebantur adversus nos* ». (1139)

(53) SERRURE, *Cart. de Saint-Bavon* nr 29, blz. 35.

castellum »⁵⁴. Gislebertus Montensis, die een vijftiental jaren later schreef, heeft het over het « *castrum Gandavense* » dat Filips, graaf van Vlaanderen, had gebouwd om de buitensporige hoogmoed van de Gentenaren te bedwingen⁵⁵. En het is blijkbaar ook in dat nieuwe kasteel dat Boudewijn IX in 1199 aan de Sint-Baafsabdij het derde deel van een tiend afstond⁵⁶.

Deze nieuwe kijk op de toestand komt buitengewoon goed uit in de oorkonde waardoor gravin Margareta en haar zoon Gwijde op 8 april 1274 het ganse eiland aan het Gentse schependom toevoegden⁵⁷. In dit, in het Frans gestelde stuk, wordt « *chastel* » gebruikt, niet voor het eiland, maar voor het Gravenkasteel van 1180. Het eiland wordt blijkbaar niet meer als een versterkt gebied beschouwd. Het wordt ook niet als één geheel behandeld; de twee delen, A en B, die wij hierna afzonderlijk zullen bespreken, worden in het stuk zorgvuldig uit elkaar gehouden: « *Le Viesbourch, seant en nostre vile de Gant* » (= B), en « *le place seant devant nostre chastel de Gant, ki gist entre les trois pons* » (= A, het Gravenkasteel evenwel uitgezonderd, dat aan het schependom niet werd afgestaan).

III. DE VERSTERKINGEN VAN HET GRAFELIJKE GEBIED.

A. DE WATERLOPEN

Het eiland, waaruit het versterkte grafelijke gebied bestond, was gevormd door de Leie, de Lievè, de Leertouwersgracht en de Schipgracht. Zo heetten althans in de tweede helft van de 13e eeuw deze waterlopen.

In welke mate waren zij kunstmatig? Die vraag is moeilijk te beantwoorden. Een ernstige studie, die rekening houdt met geografische en geologische zowel als met historische gegevens, werd nooit ondernomen.

De Leie, die de zuidelijke en zuidoostelijke grens vormde, stond, althans meer stroomafwaarts, bekend als « Nieuwe » Leie. Hoewel die benaming eerst in 1270 in een tekst voorkomt⁵⁸, is deze waterloop ongetwijfeld veel ouder. Hij vormde de grens tussen het patronaatsgebied van Sint-Baafs en dat van Sint-Pieters, en zal dus wel van vóór 941 dagtekenen. Moet men met Gysseling aannemen dat hij « gegraven » was, een « doorsteek » vormde? Tegenover de argumenten die deze auteur aanvoert kan men er andere plaatsen, doch dit zou aanleiding geven tot een uitweiding die voor ons opzet geen nut heeft: hoofdzaak is dat deze Leie in 941 reeds bestond⁵⁹.

(54) VUYLSTEKE, *Opschrift*, blz. 6.

(55) *Gislebert de Mons*, blz. 266: « ...custodiam CASTRI GANDAVENSIS, quod Philippus comes Flandrie ad reprimendam hominum Gandavensium nimiam superbiam construxerat... »

(56) *Cart. Saint-Bavon*, nr 89, blz. 78: « *Actum in castello Gandensi* ».

(57) *DIERICX, Ville*, I, blz. 445-447, voetnoot.

(58) *DIERICX, Ville*, I, blz. 400, voetnoot: « *le cours de le nouvele Lis* ». Alle tekstuitgaven, waarvan de betrouwbaarheid aan twijfel onderhevig is, zoals bij *Diericx* het geval is, werden op het handschrift gecollationeerd.

(59) Ten voordele van de opvatting dat de Nieuwe Leie een natuurlijke waterloop is, pleit het reliëf. Zie DUMONT, *Gent*, II, kaart 5.

Nog groter is de onzekerheid wat betreft de waterlopen aan de andere drie zijden van het eiland. Is bijvoorbeeld de Leertouwersgracht een van de talrijke natuurlijke vertakkingen van de Leie, of is zij in betrekkelijk late tijd gegraven? Het antwoord moet voorslagnog uitblijven, en dat is jammer, want naar gelang het uitvalt, wijzigt zich het historische perspectief dat eraan verbonden is. In het eerste geval zou men moeten aannemen dat het eiland, door het reeds voorhanden zijn van een natuurlijke verdedigingslijn, met het oog op de oprichting van een *castellum* aantrekkelijk genoeg werd om over de bezwaren van de langwerpige vorm heen te stappen. In het tweede geval moet men veronderstellen dat deze, ongunstige, richting voor de gracht juist werd gekozen om een reeds voorhanden nederzetting (in de Oudburg) zo nauw mogelijk te omsluiten. Men zou dan tevens gerechtigd zijn die nederzetting te doen opklimmen tot een tijd waarin een dergelijke beveiliging nog niet nodig werd geacht, d.w.z. tot vóór het midden van de 9e eeuw.

B. BEHOORDE HET « SLUIZEKEN » TOT HET VERSTERKTE GRAFELIJKE GEBIED ?

Wij lieten tot dusver de vraag open of het, thans Sluizeken geheten, pleintje, d.w.z. de driehoek begrepen tussen de Schipgracht en de Grauwpoort, van het versterkte grafelijke gebied, en wel namelijk van de Oudburg, deel uitmaakte. Zo ja, dan was dit gebied niet beperkt tot het eiland, maar omvatte het bovendien aan zijn noordoostelijk uiteinde een bruggehoofd over de Schipgracht (zie plattegrond I).

Het bestaan van de Grauwpoort zelf, die afgebeeld is op het panoramische zicht van de stad in 1534, *schijnt* in die richting te wijzen. De uitgave van dit zicht⁶⁰, en namelijk een natekening van het detail van het *castellum*, door A. Heins in de er aan toegevoegde *Texte explicatif* van V. Van der Haeghen opgenomen⁶¹, werken deze opvatting in de hand. Op de bewuste natekening dikte Heins de omtrek van de Grauwpoort met de erbij aansluitende huizenrijen derwijze aan, dat de lezer de indruk krijgt dat het Sluizeken wel degelijk van de Oudburg deel uitmaakte.

Die natekening werd herhaaldelijk gereproduceerd⁶², wat er ongetwijfeld toe bijdroeg genoemde opvatting te verspreiden. Ook de plattegrond betreffende de rechtstoestand van de bodem in Des Marez' *Propriété foncière* werkte haar in de hand: langs een van de zijden van de driehoek die de Grauwpoort met de Schipgracht verbindt liet de auteur namelijk de woorden « fortifications du Vieux-Bourg » aanbrengen.

Tegenover deze zienswijze staat die van verschillende andere auteurs. Vuylsteke noemt nadrukkelijk de Schipgracht als noordelijke grens van de Oudburg⁶³, en De Vlaminck is het op dit punt met hem volkomen eens⁶⁴.

(60) VAN DER HAEGHEN, *Grande vue panoramique*.

(61) Blz. 9.

(62) Namelijk in: VAN WERVEKE, *Gent*, pl. 2, en A.G.N., II, pl. 16, tegenover blz. 185.

(63) VUYLSTEKE, *Gravenkasteel*, blz. 75.

(64) DE VLAMINCK, *Château des Comtes*, blz. 288.

Afgaande op de samenvatting die Blommaert van diens onuitgegeven studie maakte⁶⁵, mag men aannemen dat ook Vlamynck die mening was toegedaan. Fris sloot er zich eveneens bij aan⁶⁶, en ook Gysseling deelt die opvatting⁶⁷.

- Tegen de voorstelling, als zou het Sluizeken van de Oudburg hebben deel uitgemaakt, kan men inderdaad heel wat bezwaren aanvoeren. Het argument van het bestaan der Grauwpoort, het enige tenslotte waarin zij enige steun schijnt te vinden, wordt reeds ernstig ondermijnd door het feit dat er zich aan die zijde van het versterkte grafelijke gebied, en wel op de Schipgracht, op de strook van die gracht die de Leertouwersgracht met de Leie verbond, een andere poort bevond. Van de twee poorten die op een zelfde naar buiten voerende weg waren opgericht moet de binnenste vanzelfsprekend als de oudste worden aangezien, de buitenste, in casu de Grauwpoort, als de jongste. Hieruit volgt reeds dat het Sluizeken met zijn vestingmuren⁶⁸ en (Grauw)poort als een « uitleg » moet worden beschouwd.

Deze zienswijze vindt steun in de oorkonde waardoor gravin Margareta in 1270 aan de Gentenaars de gronden afstaat, gelegen tussen de Oude Leie, de Nieuwe Leie en de Schipgracht, welke gronden alle voordien reeds onder de rechtspraak van de schepeneen stonden⁶⁹. Dit gebied behoorde dus niet tot de Oudburg, die pas in 1274 bij het schependom werd gevoegd⁷⁰. De Schipgracht wordt hier beschouwd als de grens vormend, zonder dat enig voorbehoud wordt gemaakt voor het Sluizeken⁷¹.

-Er is meer. Er zijn redenen aanwezig om aan te nemen dat de *Torfbriel*, die uitdrukkelijk in de afstand van 1270 is begrepen, en niet in die van 1274, niets anders is dan het Sluizeken zelf⁷². De naam *Torfbriel*, die alleen door het stuk van 1270 is overgeleverd, betekent immers « opslagplaats voor turf », evenals met « *Houtbriel* » « opslagplaats voor hout » is bedoeld⁷³. Nu ligt het voor de hand deze opslagplaats voor turf te zoeken aan de oever van de Schipgracht, de waterloop die Gent verbond met

(65) BLOMMAERT, blz. 40.

(66) FRIS, *Histoire de Gand*, blz. 20.

(67) GYSSELING, *Gent*, blz. 31, 32.

(68) Op het panoramische plan van 1534 geeft men er zich gemakkelijk reenschap van, dat de twee huizenrijen, die de Grauwpoort met de Schipgracht verbonden, klaarblijkelijk de lijn volgden van twee verdwenen vestingmuren.

(69) VAN WERVEKE, *Kritische studiën*, blz. 71.

(70) Eerst in dat jaar stond Margareta de Oudburg, aan de overzijde van de Schipgracht, aan de stad af, met de rechtspraak.

(71) DIERICX, *Ville*, I blz. 400-401, voetnoot (gecollationeerd): « *et de le pons le muue tout che ki gist entre le scipgracht et le cours de le nouvelle Lis, juskes au pons des brebis ; et le briel ki la dedens gist ke on apele torfbriel* ».

(72) Deze veronderstelling vindt men reeds bij GYSSELING, *Gent*, blz. 32. — De *Torfbriel* mag niet worden verward met de *Briel* (of *Groene Briel*) die een bestanddeel was van 's Borchgraven Gherechte, en dus ten westen van de Schipgracht lag, terwijl de *Torfbriel* tussen Oude Leie, Nieuwe Leie en Schipgracht lag, en dus ten oosten van de Schipgracht. Gysseling begaat de verwarring op blz. 32 en 80, echter niet op blz. 41, waar hij evenwel verkeerdelijk de *Torfbriel* tot 's Borchgraven Gherechte rekent.

(73) GYSSELING, blz. 41, nr 61, en 50, nr 160.

de Vier Ambachten, de streek waar het grootste deel van de turf werd gestoken die in de stad werd verbruikt ⁷⁴.

Een laatste argument ten voordele van de stelling dat het Sluizeken niet tot de Oudburg behoorde, kan worden gezocht in het feit, dat de erven aan het Sluizeken niet, zoals die van de Oudburg, van de graaf in leen of in cijns, maar van de stad in cijns werden gehouden ⁷⁵.

Op grond van bovenstaande beschouwingen menen wij te mogen besluiten dat het Sluizeken niet tot het versterkte grafelijke gebied behoorde. Van zodra de turf in grote hoeveelheden langs de Schipgracht naar Gent werd gevoerd ⁷⁶, hoofdzakelijk ten behoeve van de Gentse poorters, zal men die brandstof op het pleintje, gelegen vóór de Oudburg, en deel uitmakend van het Gentse schependom, hebben opgestapeld. Weldra zal de Gentse magistraat ook de behoefte hebben gevoeld deze stapelplaats in het defensiesysteem op te nemen. Dit kon gemakkelijk gebeuren in een tijd waarin grafelijk en stedelijk versterkingswezen gecoördineerd werden, d.w.z. in de 12e eeuw ⁷⁷. Het volstond een soort van uitleg van de Oudburg te bouwen, bestaande uit de Grauwpoort en twee vestingmuren die deze poort met de Schipgracht verbonden.

C. BRUGGEN EN POORTEN

Het eiland, waaruit het grafelijke versterkte gebied bestond, rekende voor zijn verdediging in hoofdzaak op de waterlopen die het omsloten. Zeer efficiënt zal die defensie wel niet zijn geweest. Van enige muren langs het water werd tot dusver geen spoor teruggevonden. De geschreven bronnen maken er geen gewag van. Zij leren ons zelfs uitdrukkelijk dat de strook langs de Lieve in de tweede helft van de 13e eeuw een *reietum sive terra vacua* vormde ⁷⁸. Meer dan een eerste aanval opvangen konden die waterlopen dan ook niet. De kern van de versterking was vóór 1180 de *domus lapidea* van de graaf, waarover verder, na 1180 het Gravenkasteel van Filips van de Elzas.

Hoe had men toegang tot het eiland? Waren er van de aanvang af één of meer bruggen, of moest men zich behelpen met doorwaadbare plaatsen? Wij tasten daaromtrent in het duister ⁷⁹, en moeten genoegen nemen met de vrij laattijdige mededelingen die de bruggen betreffen.

(74) Nadat in 1563 de Sasse Vaart was klaargekomen, werden langs die waterweg graan en andere goederen naar Gent gebracht, en op het Sluizeken gelost, weshalve dat pleintje toen lange tijd de benaming « Zeeuwse aard » bleef dragen.

(75) S.A.G., Erfelijke Rentenboek, r. 152, nr. 6 (1418), f° 67: « *Tusschen beide den poerten, der binnen ende ter zyden ter Leyen waert an de Graeuwoerte* ». Het argument boet evenwel aan kracht in, doordat nog een andere groep huizen, ditmaal in de Oudburg gelegen, namelijk de huizen aan ser Boudinsbrug, tegenover het Halynshospitaal, eveneens renten aan de stad verschuldigd waren.

(76) Het verbruik van turf nam in aanzienlijke mate toe, toen het brandhout schaarser werd. De ommekeer moet zich ongeveer in de 12e eeuw hebben voorgedaan.

(77) Zie hierna, blz. 22.

(78) DE POTTER, *Pes. Cart.*, blz. 16.

(79) Wij meenden eerst te mogen aannemen, dat de in de 14e eeuw en later

Laten wij beginnen met de drie bruggen rondom gebied A; zij komen voor het eerst voor in de oorkonde van Margareta van 1274, waardoor de gravin dit gebied aan de stad afstond⁸⁰.

's Gravenbrug, thans Vleeshuisbrug, verbond het grafelijke gebied met het *portus*, de eigenlijke stad. Tot uiterlijk 1321 was het een houten brug, waarschijnlijk een valbrug. In genoemd jaar, misschien reeds iets vroeger, werd een aanvang gemaakt met de afbraak en de vervanging ervan door een stevige stenen boogbrug⁸¹. Er is geen enkel gegeven voorhanden, vóór of na genoemde datum, dat wijst op het bestaan aldaar van een poort.

De Hoofdbrug daarentegen, die van uit gebied A toegang gaf tot de Burgstraat, d.w.z. naar de buitenzijde van de Gentse agglomeratie was gericht, was door middel van een poort versterkt. Die poort wordt in de loop van de 14e eeuw herhaaldelijk vermeld⁸². « Ten jare 1371, schreef A. Van Werveke, werden poort en brug afgebroken en deze laatste heropgebouwd met stenen pijlers en leuning, maar vermoedelijk met houten

vermelde « gewadden » dergelijke doorwaadbare plaatsen waren, « wadden » in de moderne betekenis van het woord. De zienswijze was des te aantrekkelijker daar de gewadden, o.m. die aan 's Gravenbrug en aan de Hoofdbrug, geplaveid waren (zie Rek. 1324-1325, blz. 396; 1340-1341, blz. 91. — Justus Billet, in zijn Polytyeboek, in het S.A.G. bewaard, I, f° 160, beweert zelfs dat de bodem van de Leie geplaveid was van 's Gravenbrug tot aan de Zuivelbrug).

Dr. Gysseling maakte er ons evenwel attent op dat « gewad » betekent « bad-en drinkput voor paarden », en verwees daarvoor naar zijn studiën *Gent*, blz. 45, en *Toponymie van Oudenburg*, blz. 183-184, alsook naar E. FEYS en D. VAN DE CASTEELE, *Histoire d'Oudenbourg*, blz. 570-571.

Bij nader onderzoek bleek ons deze zienswijze gegrond. Wij vonden een drietal teksten die haar met betrekking tot Gent staven. « Een eydele hofstede buuten der Waelpoorten ant ghewat daer men de parde waertert als men gaet iChartreusen waert » (S.A.G., Jaarregisters 1404-1405, f° 11). « Daer zijn oock van gelijken in de rivieren deser stede seven publijcque waeterijngben tot het gerief ende waeteren van de peerden ... 3° ant gewadt in de Lieve ... 6° bij de hoochbrugge in de voors. Lieve ». (S.A.G., Billet, V, f° 156). « ...een seker taswer... van den ghewatte te doen rumene bij der Monchbrugge, dwelke diepe van guere was, datter de cloesterperden niet meer ne mochten varen drinken van... » (R.A.G. Sint-Pieters, nr 2238. Rek. v.d. hoofdontvanger. 1402-1403).

De straatnaam « Gewad » te Gent mag dus ook niet langer worden geïnterpreteerd als « doorwaadbare plaats ».

(80) DIERICK, *Ville*, I, blz. 446, voetnoot: « *le place seant devant nostre chastel de Gant, ki gist entre les trois pons: cest a savoir le pont con claime le pont le Conte; le pont ki siet entre nostre chastel et le maison Pbellippon de le Val, et le pont con apiele Hovebrigge deviers le burghstrate...* »

(81) Een van de hs. van het *Memorieboek* (I, blz. 26) tekent bij het schepenjaar 1318-1319 aan: « *Item, in dit jaer was tsgravenbrugge te Ghent ghemact.* » Deze hs. vergissen zich vaak van één of meer jaren. Ook dient « *ghemact* » hier niet letterlijk opgevat. 's Gravenbrug bestond immers reeds. De omvangrijke werken in de jaren 1321-1323 uitgevoerd impliceren dat toen voor het eerst tot het bouwen van een stenen brug werd overgegaan. Zie Rek., blz. 170-171, 191-233 en 269-275. Er is o.a. sprake van « *1 vingerline* [= boogvormige afdamming] *te leggene, daer men 1 pilaer sunderde* » (blz. 172, r. 8), van « *1 pilaere te beyene ende te makene, te dammene* [= een dam maken], *te bosene...* [= leegscheppen] » (blz. 269, r. 9-10), van « *den outine bogen te maken uppe te welvene de br., ende van oute, ysere ... ende weder ute te doene...* » (blz. 272, r. 4).

(82) Rek. 1344-1345: blz. 440: « *Somme van den werke an de poorte ter hoofbrugghen* ». Ald., blz. 504: « *De poerte ter hoofbrugghen heeft jan de Pau 6 jaer lanc om 5 s. gr. tsaers...* » (Erflike Renten Boek. 1336-1360).

vloer, daar er veel hout en nagels werden gebezigd, om « *de brueghe met te verslane* »⁸³.

De derde in 1274 vermelde brug is die welke zich bevond in de Geldmunt, over de Leertouwersgracht, tussen 's Gravensteen en het huis van Philips Uten Dale (*Phellippon de le Val*)⁸⁴. Deze brug was klaarblijkelijk evenmin als 's Gravenbrug door een poort verdedigd⁸⁵.

Vier andere bruggen waren over de Leertouwersgracht geslagen, waar zij de grens vormt van de Oudburg. Bij Diericx⁸⁶, die ze nog de visu heeft gekend, heten zij, in de volgorde, beginnende aan de Geldmunt: de « *Corte-seugesteeg-brugge* »⁸⁷, de « *Cuypers-brugge* », de « *brugge aen het Paeters-hol* » en de brug in de « *Meerdamstrate* »⁸⁸. Oorspronkelijk moeten het alle houten bruggen zijn geweest, wellicht valbruggen. Evenals 's Gravenbrug in 1321-1323, werden zij in 1363-1364 door stenen bruggen vervangen⁸⁹.

Over het deel van de Schipgracht dat de Oudburg van het Sluizeken scheidde lag er één brug, die voor het eerst vermeld wordt onder de naam

(83) Aanhaling uit A. VAN WERVEKE, *Hoofdbrug*, blz. 215, met in voetnoot 3 de desbetreffende excerpten uit de stadsrekening. De auteur neemt aan, o.i. terecht, dat de eerste Hoofdbrug, zoals de eerste 's Gravenbrug, een valbrug was.

(84) DIERICX, *Ville*, I, blz. 446, voetnoot. — Dit huis bevond zich op een erf, gelegen aan de overzijde van de Leertouwersgracht, tussen de Geldmunt en de Lieve. Het wordt vermeld in een oorkonde van 30 september 1251 waarin het tracé van de ontworpen Lievevaart wordt beschreven: « ... *et a Wondelghem retro domum Symonis de Valle, et ab illo domo retro castrum dicte domine comitisse...* » (BOES, *Lieve*, blz. 62). Philippus de Valle was in 1245 beheerder van de *brevia* van de graaf te Gent (zie verder blz. 46).

(85) Wel is er in een aantal teksten sprake van een « Muntepoort », bv. « *2 huusekims ... staende onder tcasteel by der Muntepoorten* » (S.A.G., Jaarregister 1398-1399, f° 39.) Bedoeld is hier evenwel de poort die toegang gaf tot het Muntegebouw, waaraan de « Geldmunt » geheten straat haar naam verschuldigd is. Dit gebouw werd in 1350 door de graaf opgericht, gedeeltelijk op het erf palende aan zijn kasteel (nr 329 van het kadastraal plan), gedeeltelijk in het kasteel zelf. Dat er wel degelijk sprake is van de poort van dit gebouw blijkt uit de volgende teksten: R.A.G., Wetachtige Kamer, nr 176, f° 29: « ... *van den huusaigen ende eersve van der Gbelmunte binnen der zelve stede metten laste van den landcheyns, ende den vryen deurganck van der processie van St. Pharabilden ende van den paienten van den Raede, metghaders het openstellen van der poorte gheduerende de celebratie van der Messe binnen der capelle van der zelve munte...* » (1579-1658). Zie ook DE WAELE en VAN WERVEKE, 's Gravensteen, blz. 9 en 59. De Munt en de Muntepoort zijn goed zichtbaar helemaal rechts op de in deze studie overgenomen plaat uit Sanderus (tussen blz. 32 en 33).

(86) *Appendice*, blz. 33.

(87) Heette voordien « *Clapbrugge* »: « *in sHertogenstraete by der Witte Ledertauwersgracht sreckende jehgens over de Clapbrugge...* » (S.A.G., Staten van Goed, 1560-1561, 132 v°).

(88) Deze brug, bij Dronghof, heette voordien « *Damenbrucxkin* »: « *behuusden stede ...an sphaestkijn bachtien Houderborch an der Damenbrucxkin* » (S.A.G. Jaarregister 1408-09, f° 24 v°).

(89) Rek. 1363-1364, rekening van de werken, f° 176 v° (1363, sept. 5-11): « *De cost van den wercke an de bruxkine bachtien Wittenbroders* »; f° 177 (1363 sept. 12-18): « *De cost van den wercke de brugge bachtien Wittenbroders te verslane in de selve weke ende van der bruggen af te doene ... Jan Houtscilt, 10 berdre, up te welvene...* »; f° 185 (1364, maart 12-18): « *... van den houe van onder de bruggen te doene...* »; f° 186 (1364, maart 16-22): « *...van dach buren den muur up deene brugge te makene...* » (laatste vermelding van dit werk).

Nieuwe Schaa Brug⁹⁰. Later, tot in de 19e eeuw, heette zij Sluizekensbrug⁹¹, of Waterpoort aan het Sluizeken⁹². Er bevond zich namelijk naast deze brug een waterpoort⁹³, ook wel « sluis » geheten, welk werk de water-toevoer tussen Leie en Schipgracht regelde. De toegang tot de brug werd door een vestingpoort verdedigd⁹⁴, ook wel eens Sluispoort geheten⁹⁵. Zij diende enige tijd als toegewezen verblijf voor gijzelaars⁹⁶, terwijl er ook een bepaalde groep vinders zitting hield⁹⁷. In 1523 werd zij afgebroken⁹⁸⁹⁹. De laatste hier in aanmerking komende brug is de *ser Boudinsbrug*, thans Zuivelbrug, die de Oudburg met de eigenlijke stad verbond, aan de overzijde van de Leie. Er is slechts weinig over bekend. Men kan vermoeden dat zij oorspronkelijk, evenals de andere, een houten (val)brug was, en dat zij naderhand in steen opnieuw werd opgebouwd.

(90) Er waren twee Schaa Bruggen, vlak naast elkaar. Zij worden soms uitdrukkelijk van elkaar onderscheiden door de toevoeging « Oude » en « Nieuwe ». (Zie Rek. 1280-1336, blz. 1097, s.v. Sca(ep)brugghen). De Oude lag ook over de Schipgracht, aan de Steenstraat. (DIERICX, *Ville*, blz. 408, n. 1: « Een huus ghestaen ende ghelegghen up den houc van der steen-sraeten over de schaa Brugghen: het boec-huys synde daer men ommeslaet ter tichelryen waert. 14 april 1434, Jaerregister blad 111 ». [Aldus Diericx; op de bewuste plaats evenwel niet gevonden.]). Zij heette later, en tot in de 19e eeuw, Sleutelkensbrug (DIERICX, *Appendice*, blz. 30. GOETHALS, *Plan van Gend*, 1794). Met de Oudburg had deze brug geen uitstaans.

(91) GOETHALS, *Plan*.

(92) DIERICX, *Appendice*, blz. 34.

(93) Rek. 1345-1346, blz. 539: « Somme van den werke dat gheurocht es an doude scabr. ende ant windaes ter nieuwer scabr. ... » Rek. 1377-1378, blz. 113: « Van der sluis ter scabr. »

Over de waterpoorten, zie PIRENNE, *Les « overdrages »*..., o.a. blz. 543: « Les portes d'eau (*portae aquae*) consistaient en un barrage constitué par des « ventelles », c'est-à-dire par des planches épaisses superposées les unes aux autres, et engagées par leurs extrémités dans un massif de maçonnerie », en blz. 544: « L'expression « Windgat » qu'elles portent aussi en flamand provient du treuil (windas) employé pour lever les « ventelles » du barrage ».

(94) Rek. 1322-1323, blz. 258, r. 11: « It. 4 cnapen, die men dede staen svrijnd. vor s. Lucs dagh ter porten ter Scaepbr. 3 nachte... ».

(95) S.A.G., Staten van Goed, 1396-1397, f° 15: « huus... tusschen der Graeuwerpoerten ender der Sluispoerten ».

(96) DIERICX, *Ville*, I, blz. 409, n. 1: schepenen en raad van de stad Gent beslissen dat de poort ter Schaa Brug, voor de duur van zijn leven, zal in het bezit worden gesteld van Jan de Ledeghem. Zij voegen er aan toe: « Ware oc alsoe dat eenighe ghiesele gbewyst wierde by Schepenen, up de vorseide poerte te treckene, die soude de voernoemde Jan moeten ontfaen » (4 aug. 1416). Diericx' verwijzing naar de bron is ontoereikend.

(97) DIERICX, *Ville*, I, bl. 408, n. 2: « Van den gbedinghe dat was voer vinderen van der scaepbrugghen ».

(98) *Memorieboek*, II, blz. 60 (1523-1524): « Item, in dit jaer was afgebroken eene poorte op 't Sluizeken, bij der Grauppoorte, daer de vinderen huer residentie up hilden ende plochten te sittene, ende midts den afbrekene hielden haer plaetse in d'eene zijde van der Grauppoorte ».

(99) Hierboven werd reeds gezegd dat het pleintje tussen Schipgracht en Grauwpoort, dat eertijds wellicht Torfbriel heette, naderhand Zeeuwse aard werd genoemd. Aan zijn ligging bij de sluis ontleende het bovendien de benaming « Sluizeken », en aan zijn ligging tussen Sluispoort en Grauwpoort die van « Tussen Poorten ». Zie Rek. 1348-1349, blz. 349: « Item tusschen poorten ter scabrucgen... », en S.A.G., Reg. 440/442. Registers Stede cheinsen, 1622-1623, f° 133 r°: « Tusschen poorten op Sluischen ».

Het is mogelijk dat dit verbouingswerk in het schepenjaar 1343-1344 werd uitgevoerd ¹⁰⁰.

Met behulp van wat voorafgaat kan men een min of meer samenhangend beeld vormen.

Het gebied, dat geruime tijd vóór 939 tot een *castellum* werd ingericht, vormde een eiland. In een moeilijk te bepalen tijd werd de toegang tot dit eiland vergemakkelijkt door het bouwen van lichte houten bruggen, die wellicht tevens valbruggen waren.

De oudste bruggen van het *castellum* waren hoogstwaarschijnlijk 's Gravenbrug en de Hoofdbrug. De brug in de Geldmunt moet eveneens vrij oud zijn geweest: zij verstrekte immers van uit het *castellum* toegang tot een belangrijke verkeersweg, de Steenstraat. De andere bruggen over de Leertouwersgracht dienden alleen voor plaatselijk verkeer en waren beëindigd jonger. Zo ook de Nieuwe Schaapbrug ¹⁰¹, zoals reeds uit haar naam blijkt, en wellicht ook de ser Boudinsbrug.

In een nog jongere tijd besloot men ook de toegang over sommige dezer bruggen door middel van poorten te versterken. Dit gebeurde hoogstwaarschijnlijk in de 12e eeuw. In die tijd immers werden ook de poorten van het *portus* gebouwd ¹⁰², en het is kennelijk zo dat de poorten van de stad en die van het *castellum* als behorende tot één vesting-complex werden ontworpen ¹⁰³: het waren, wat de stad betreft, hoogstwaarschijnlijk: de Torrepoort, de Ketelpoort, de Braempoort en de Steenpoort; wat het *castellum* aangaat: de poort aan de Hoofdbrug en de poort aan de Nieuwe Schaapbrug (welke enige tijd daarop « gedoubleerd » werd door de Grauwpoort).

Op deze eerste omheining was het verdedigingssysteem van de stad grondvest van de 12e eeuw tot de tweede helft van de 13e. De (Nieuwe) Leie had daardoor haar betekenis als verdedigingslinie verloren. Pas op het einde van het eerste kwart van de 14e eeuw trok men uit die toestand de logische consequentie: de houten 's Gravenbrug werd toen door een stenen brug vervangen.

Doch sedert 1250 reeds had men een nieuwe, nog veel ruimer opge-

(100) Dit vermoeden berust op het feit dat alleen in dat schepenjaar voor de ser Boudinsbrug een zeer hoge som voor uitvoering van werken werd in rekening gebracht, nl. 942 lb. 18 s. 4 d., (Rek., blz. 342), waarbij nog 372 lb. « achterstellen » moeten worden gevoegd, die pas in het volgende schepenjaar werden geboekt (Rek. 1344-1345, blz. 440).

(101) Het verkeer van het *castellum* uit naar het noorden zal oorspronkelijk wel uitsluitend via de brug in de Geldmunt, de Steenstraat en de Oude Schaapbrug zijn geschied. Eerst de bouw van de Nieuwe Schaapbrug maakte een rechtstreeks verkeer in die richting mogelijk.

(102) Reeds vóór het einde van de 12e eeuw had de eigenlijke stad (afgezien van het *castellum*) vier poorten. Er wordt in 1199 van gewaagd in de bekende tollarieven van Boudewijn IX: « omnes burgenses infra quatuor portas Gandavi manentes » (WARNK.-GHELD., III, blz. 235, alsook 238, 240, 244, 246).

(103) Voor een bespreking van dergelijke gevallen, waarbij de prae-stedelijke kern en de stad in één omheining worden gevat, zie GANSHOF, *Stadsontwikkeling*, blz. 46-49.

vatte omheining ontworpen¹⁰⁴, waaraan gedurende de daarop volgende honderd jaren werd gewerkt. Zij maakte op haar beurt de poorten van het *castellum*, die tot de eerste omheining behoorden, overbodig: die van de Hoofdbrug werd reeds in 1371 gesloopt, de poort aan de Nieuwe Schaaapbrug en de Grauwpoort volgden pas in de 16e eeuw.

D. DE CENTRALE VERDEDIGINGSWERKEN

Zoals hiervóór werd aangetoond, vormde de omtrek van het eiland slechts een zwakke verdedigingslinie. Het accent van de verdediging lag elders.

De onderbouw van de meeste toren van het in 1180 opgerichte Gravenkasteel bestaat uit een ouder gebouw, dat drie verdiepingen telde, en waarvan de zeer dikke muren (gemiddeld 1 m. 70) van schietgaten waren voorzien¹⁰⁵. Dit gebouw is zonder twijfel de *lapidea domus et turris*, waarin in 1128 een aantal aanhangers van Willem Clito, naar Galbert vertelt, zich verscholen en er door de Gentenaars werden belegerd¹⁰⁶.

Er zijn weinig archeologische aanwijzingen voorhanden die het mogelijk maken te bepalen hoe oud dit stenen gebouw is. Opgravingen, in 1951-1954 in de onmiddellijke omgeving ondernomen, brachten de aanwezigheid aan het licht van verschillende lagen houten constructies, waarvan de interpretatie zeer moeilijk is. Toch staat het vast dat de onderste laag doorliep tot onder de grondvesten van de *domus lapidea*, zodat tot een houten voorganger van het stenen gebouw mag worden geconcludeerd. Anderzijds vond men aan de binnenzijde van de ringmuur van 1180, tegen deze muur aan, de stenen grondvesten van wat klaarblijkelijk een oudere ringmuur moet zijn geweest.

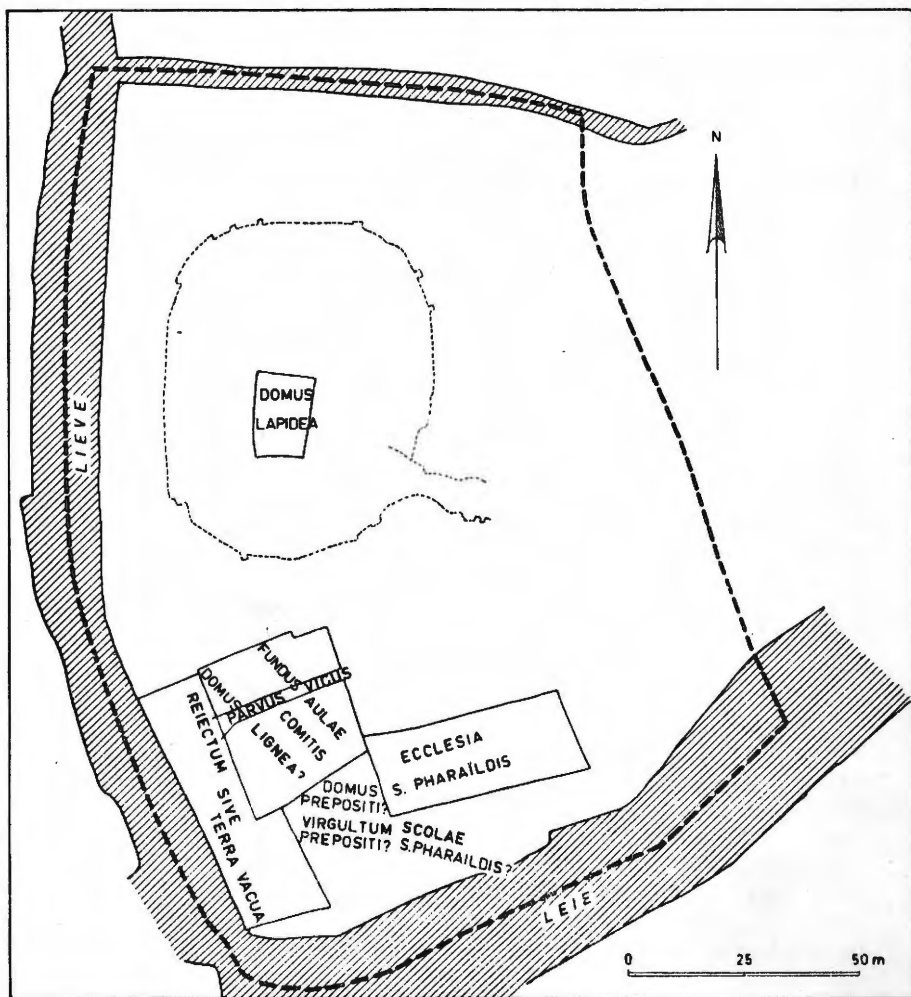
Uit dit alles mag worden besloten dat lang vóór 1180, klaarblijkelijk reeds in de 11e eeuw, misschien reeds in de 10e, op de plaats van het huidige Gravenkasteel, een degelijk versterkt, eerst houten, dan stenen gebouw met vooruitgeschoven verdedigingswerken voorhanden was.

Anders dan te Brugge, waar, volgens het beeld van Pirenne, een « *carapace* » de essentiële organen van het economische en politieke leven omsloot, was te Gent de kern van de weerstand gevormd door een sterkte die zich bevond *naast en tussen* die organen *in*.

(104) Zij komt ter sprake in een akkoord op 12 maart 1254 door de Gentse schepenen met de Sint-Pietersabdij gesloten (WARN.-GHELD., III, blz. 285).

(105) DE WAELE en VAN WERVEKE, blz. 18-20.

(106) GALBERT, § 109, blz. 156: « ... illi qui in Gandavo in domo comitis a civibus illis adhuc obsessi tenebantur, eo quod in parte Willelmi consulis persistent, exierunt et platearum domos plurimas incenderunt. Cumque cives pro ignis destructione laborarent, securibus exciderunt jactatoria ingenia, scilicet mangu-nellas, quibus lapideam domum et turrim, in qua degebant obsessi, prosternerent ».

PLATTEGROND II.

Reconstructie van gebied A, 12^e-eeuwse toestand.

IV. GEBIED A (VEERLEPLEIN, GRAVENKASTEEL EN OMGEVING)

A. ONDERSCHIED TUSSEN GEBIEDEN A EN B. BENAMINGEN VAN A.

In strijd met de thans gangbare opvatting als zou het eiland van het *castellum* in zijn geheel moeten beschouwd worden als het Gentse equivalent van bijvoorbeeld de Brugse burcht, kan men wijzen¹⁰⁷ op bepaalde trekken waardoor gebied A (Veerleplein, Gravenkasteel en omgeving) en gebied B (Oudburg in de beperkte zin van het woord) zich van elkaar onderscheiden.

Deze verschillen zijn reëel en van grote betekenis. Het duidelijkst wordt het onderscheid tussen beide gebieden gemaakt in de oorkonde waardoor gravin Margareta en haar zoon Gwijde het ene zowel als het andere aan het Gentse schependom toevoegden (1274, april 8). Zij spraken enerzijds van « *le Viesbourch, seant en nostre vile de Gant* », anderzijds, van « *le place seant devant nostre chastel de Gant, ki gist entre les trois pons* »¹⁰⁸.

Drie kwart eeuw vroeger (1199) hadden de bekende toltarieven van Boudewijn IX, hoewel minder duidelijk, hetzelfde onderscheid gemaakt. Als vrijgesteld van de tolheffing somden zij op : de burgers die wonen binnen de vier poorten van Gent, (d.w.z. in het *portus*), de lieden die wonen « *in veteri castro* » (in gebied B), en hen die wonen « *in bonis appenditiis castello Gandensi* »¹⁰⁹. Een gelijkaardige tekst, waarvan de titel luidt : « *Elemosina, quae datur ad pontem lapideum* », voegde er nog aan toe : « *et illi qui manent in anticastello* »¹¹⁰.

De laatste twee uitdrukkingen kostten al heel wat hoofdbrekens¹¹¹. Met « *castellum* » is ongetwijfeld het Gravenkasteel van Filips van de Elzas bedoeld. De *bona appenditia castello* moeten klaarblijkelijk in de onmiddellijke omgeving van het kasteel worden gezocht, dus ook in de onmiddellijke omgeving van het Veerleplein. Anderzijds vertoont « *anticastellum* » een opvallende gelijkenis met « *le place seant devant nostre chastel* » uit

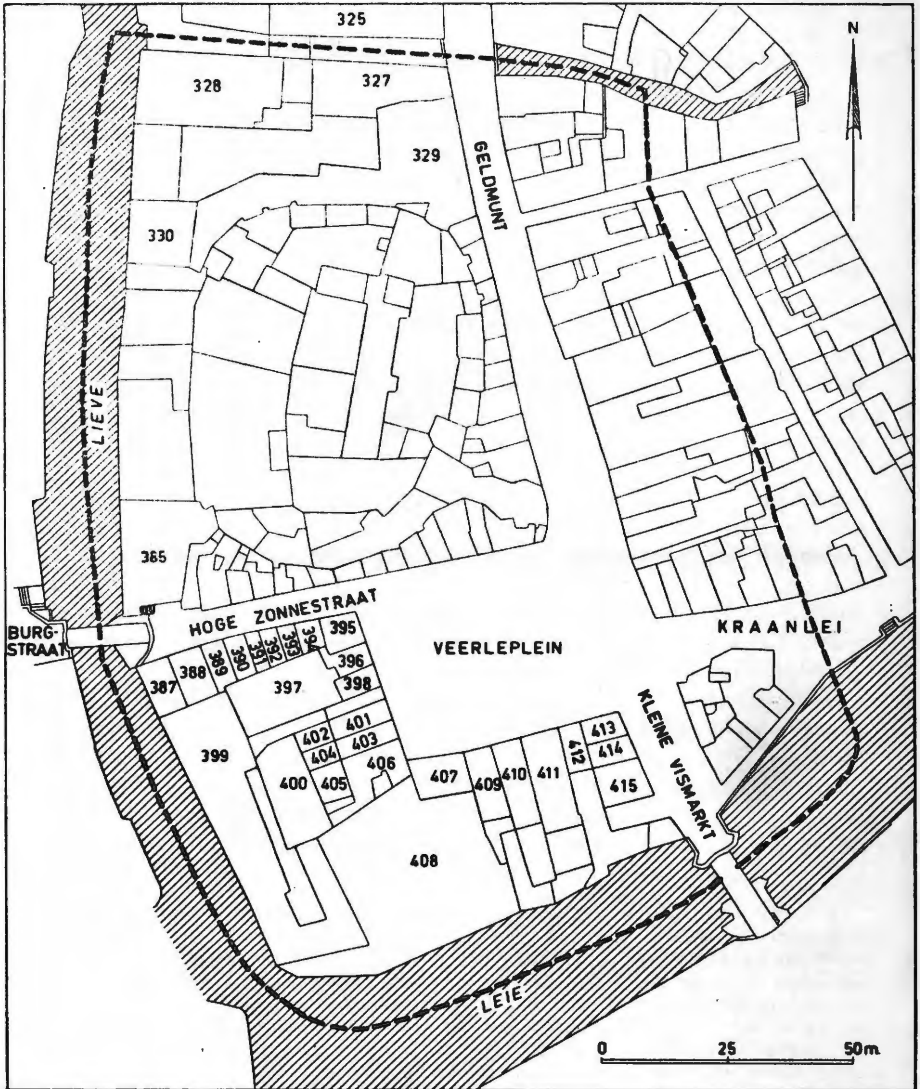
(107) De Vlaminck, in zijn tweede studie, *Le Château des Comtes*, plaatste tegenover elkaar de Oudburg en « *le Novum Castellum ou Château-Neuf* ». Dit laatste beperkte hij tot (ongeveer) ons gebied A, wat het hem mogelijk maakte op eenvoudige wijze de epitheta « *Novum* » en « *Vetus* » te verklaren. Zijn zienswijze is evenwel in verschillende opzichten fout. « *Novum castellum* » had niet op A, maar op het ganze eiland betrekking. « *Novum* » en « *Vetus* » kunnen bijgevolg niet door een eenvoudige tegenstelling worden verklaard. Verder was de grens die De Vlaminck tussen de twee gebieden trok verkeerd. Zij volgt bij hem de Geldmunt. De werkelijke grens liep tussen de percelen van de Geldmunt en die van de Ballenstraat.

(108) DIERICX, *Ville*, I, blz. 445-447, voetnoot. — Het onderscheid wordt niet gemaakt in een kort stuk (aldaar, I, blz. 444, n. 1), van 31 maart 1274, waardoor Margareta Gwijde volmacht gaf die gebieden aan het Gentse schependom toe te voegen. Het vermeldt alleen « *le Viesborch daleis Gant* ». Ofwel gebruikt het de benaming « *Viesborch* » in de ruimere betekenis, ofwel vermeldt het korthedshalve alleen het belangrijkste van de twee gebieden.

(109) WARN.-GHELD., III, blz. 235, 238, 239, 240, 243.

(110) Aldaar, blz. 244.

(111) Zie DE VLAMINCK, *Origines*, blz. 67; VUYLSTEKE, *Gravenkasteel*, blz. 101-106; DE VLAMINCK, *Château des Comtes*, blz. 297-300; GYSSELING, *Gent*, blz. 31, en noot 3.

PLATTEGROND III.

Gebied A volgens het kadastraal plan van ca 1830, met aanduiding van de grens van de Sinte-Veerleparochie.

de oorkonde van 1274¹¹², en mag het dus redelijkerwijs met het Veerleplein worden vereenzelvigd. «*Bona appenditia castello*» en «*anticastellum*» schijnen ongeveer hetzelfde te betekenen. Wellicht werd «*illi qui manent in anticastello*» alleen ter verduidelijking in de tekst van de *Elemosina* ingelast. Hoe dan ook, het ene én het andere heeft betrekking op althans een deel van gebied A.

Dit gebied, zoals hierna nog zal blijken, was in 1199 praktisch alleen bewoond door personen die een castrale functie vervulden. Men kan begrijpen dat de graaf er prijs op stelde de tolvrijheid ook aan hen te verlenen.

In kerkelijk opzicht valt er eveneens een onderscheid te maken tussen A en B.

Oorspronkelijk maakte het ganse eiland deel uit van de parochie van Sint-Maartens te Ekkerghem, die, zoals alles wat in het Gentse op de linker-oever van de (Nieuwe) Leie lag, tot het patronaatsgebied van de Sint-Baafsabdij behoorde. Toen in de jaren 1156-1169 een afzonderlijke Sint-Michiels-parochie uit die van Sint-Maartens werd afgezonderd¹¹³, was ook het eiland van het *castellum* daarin begrepen. Weliswaar was er aldaar sedert de 10e eeuw een burchtkerk, Sinte-Veerle, doch het duurde nog geruime tijd eer men haar een afzonderlijke parochie toekende, namelijk het zuidwesten van het eiland (gebied A). De eerste vermelding ervan dagtekent uit 1298¹¹⁴, doch zij kan heel wat ouder zijn. Het overige deel van het *castellum*, de eigenlijke Oudburg, bleef onder Sint-Michiels.

De grenzen van deze miniatuurparochie van Sinte-Veerle kan men zeer nauwkeurig bepalen (zie plattegrond III).

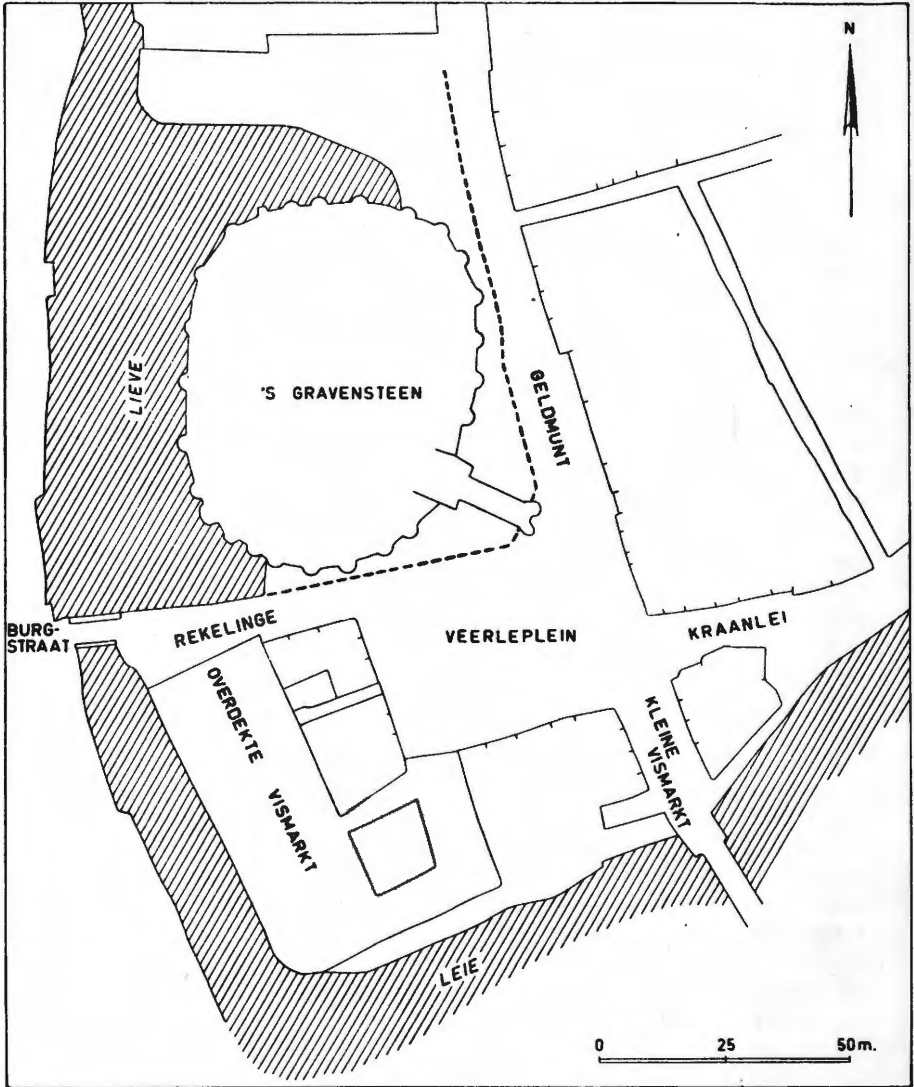
Aan drie zijden was zij door waterlopen afgebakend. In zover is er geen probleem. Anders is het gesteld met de noordoostelijke grens. Hier reikte de parochie tot aan een lijn lopende van de Leertouwersgracht naar de Leie. Een deel van de lijn kan men dadelijk op de plattegrond aanbrengen. De huizen van de Geldmunt en van de oostelijke zijde van het Veerleplein behoorden tot Sinte-Veerle, de huizen van de Ballenstraat tot Sint-Michiels. Het volstaat de grens van de percelen te volgen: de nage-noeg rechte lijn die men aldus bekomt kan men zonder bezwaar naar het noorden doortrekken tot aan de Leertouwersgracht. Naar het zuiden toe staat men evenwel voor een moeilijkheid: waar mondt deze scheidingslijn uit in de gevelrij van de Kraanlei? Een detail-onderzoek, gesteund op jongere bronnen, wijst uit dat de vijf huizen die het dichtst bij het Veerleplein staan tot de Sinte-Veerleparochie behoren, de daarop volgende tot Sint-Michiels¹¹⁵. Een opmerkelijk detail, waarvan wij verder gebruik

(112) Dit had reeds GYSSELING, *Gent*, blz. 31, zeer goed gezien.

(113) DE CLERCQ, *Kerkelijke instellingen*, blz. 131.

(114) R.A.G., Fonds Sinte-Veerle, anno 1298.

(115) Het vijfde huis is het bekende «*Manneken-Pis*», in de gevel waarvan nog steeds de dubbelganger van de oudste burger van Brussel prijkt. Op 29 dec. 1732 blijkt dit huis in leen te worden gehouden door Paulus Temmerman, vanwege zijn vrouw. R.A.G., Leenboek, Oudburg, nr 806, f° 169 r°: «*icke Pauwlus Temmerman causa uxoris haudende ben in leene ... een huys gestaen ende ghelegghen ten voorhoofde op de Craenleye van audis ghenaeempt v' Manneken Pis, aen d'een syde*

PLATTEGROND IV.
Gebied A, huidige toestand.

maken, valt daarbij te onthouden : de rooilijn van die vijf huizen springt ongeveer een meter in tegenover de overige huizen van de Kraanlei.

De aldus doorgetrokken grens verloopt nagenoeg rechtlijnig. De oppervlakte van de hierdoor afgebakende Sinte-Veerleparochie bedroeg, zoals reeds gezegd, 2 ha, hetzij 0 ha 50 a meer dan het Brugse *castrum*.

B. DE VROEGE TOPOGRAFIE VAN GEBIED A. WESTZIJDE.

Het onderscheid in wezen van de gebieden A en B kan slechts aange- toond worden, enerzijds door een reconstructie van de topografie van A in de 13e eeuw en vroeger, waaruit blijken zal dat dit gebied oorspronkelijk uitsluitend zuiver castrale elementen bevatte, anderzijds door een onder- zoek betreffende B, dat aantoonst hoe zich aldaar, zeer vroeg, een bevolkings- nederzetting vestigde, waardoor het reeds dadelijk een stedelijk karakter aannam.

Wij beginnen de studie van de topografie van A aan de westzijde van het Veerleplein, d.w.z. het deel thans begrepen tussen de monumentale in- gang van de Vismarkt en de Hoge Zonnestraat, of Rekelinge, zoals zij thans heet. (Voor de hierna volgende uiteenzetting raadplege men platte- gronden II en III).

De vroegste inlichtingen over de topografie van de westzijde van het Veerleplein dagtekenen van 1269. In de maand december van dat jaar verkocht gravin Margareta aan Volker Masch (*Fulco Masc*), klerk en later kanunnik van de O. L. Vrouwekerk te Doornik, tevens lid van een voornaam patricisch geslacht uit Gent, een belangrijke oppervlakte braak- liggende en ongebruikte grond, die tot dan toe grafelijk *allodium* was ge- weest¹¹⁸. Zowel de tekst zelf van de verkoopakte als inlichtingen over de latere bestemming van deze grond veroorloven ons te zeggen dat hij ongeveer de ganse ruimte besloeg tussen de tegenwoordige westelijke rooilijn van het Veerleplein en de Lieve. De verkoop omvatte drie duidelijk onderscheiden voorwerpen. Het voornaamste voorwerp was een perceel grond (« *fundus* ») vóór het Gravensteen (« *ante castrum nostrum Gan- dense* »). Dat perceel, zoals verder zal blijken, werd langs de oostzijde begrensd door het Veerleplein en langs de noordzijde door de straat die naast het Gravensteen liep. De verkoopakte deelt mede dat op dit perceel eertijds had gestaan het huis dat « *aula comitis* » heette (« *in quo sita erat domus que aula comitis dicebatur* »). Dit gebouw stond er dus niet meer

ghehuyst d'hoors Pieters Tusschaep ende Pr. Beydens ter andere... » Nu blijkt Paulus Temmerman op 27 april 1721 met Maria Anna Roelant te zijn gehuwd in de Sint-Niklaaskerk, waar zij ook beiden werden gedoopt. Daar de Sinte-Veerle- parochie sedert 1614 bij de Sint-Niklaasparochie was ingelijfd, moet het huis Man- neken-Pis voordien tot de Sinte-Veerleparochie hebben behoord. Wat nu de twee geburen betreft vonden we het volgende. Een Petrus Johannes Baptista, zoon van Petrus Livinus Tuschaeps wordt in maart 1724 in het overlijdensregister van Sint- Niklaas geboekt. Blijkbaar bewoonde de vader het vierde huis van de hoek van het Veerleplein af. De andere buurman, Pieter Beydens, draagt een naam die men in de parochieregisters van Sint-Niklaas niet aantreft. Klaarblijkelijk behoorde zijn huis reeds tot de Sint-Michielsparochie. Het daaropvolgende huis maakte daar zonder enige twijfel deel van uit, gezien het de hoek vormde van de Ballenstraat.

(116) DE POTTER, *Pet. Cas.*, nr VI, blz. 16.

op het ogenblik van de verkoop (dec. 1269). Zijn naam evenals het feit dat de grond waarop het had gestaan tot dan toe grafelijk *allodium* was geweest, wijzen er onbetwistbaar op dat het een grafelijke verblijfplaats, een grafelijke woning was geweest. Het bestaan van een grafelijke woning aan de westzijde van het Veerleplein werd in de historische literatuur veronachtzaamd, zolang men te Gent slechts één grafelijke verblijfplaats kende, gelegen langs de noordzijde van het Veerleplein, met name de *domus lapidea*¹¹⁷, basis van de huidige meeste toren van het in 1180 door Filips van de Elzas opgerichte, in zijn huidige gerestaureerde vorm nog bewaarde Gravensteen. Sinds we echter weten dat vóór 1180, meer bepaald in 1176, er behalve deze *domus lapidea* te Gent nog een tweede — in hout opgetrokken — woning van de graaf bestond (« *domus lignea* »)¹¹⁸, verdient de vermelding in 1269 van een toen niet meer bestaande *aula comitis*, gelegen vlak tegenover de *domus lapidea*, alle aandacht. Het ligt immers voor de hand deze verdwenen *aula comitis* te identificeren met de in 1176 vermelde *domus lignea* van de graaf, waarvan we na die datum eveneens nooit meer iets horen¹¹⁹. Het onder beide namen bekende gebouw moet tussen 1176 en 1269 verdwenen zijn. De omstandigheden waarin dit is gebeurd kennen we niet. De afbraak kan in verband staan met de verbouwing, in 1180, van de *domus lapidea* tot het ruime Gravensteen, die het bestaan van een grafelijke woning buiten de muren van de nieuwe versterking overbodig en zelfs ongewenst maakte. De verdwijning kan echter ook in verband gebracht worden met de brand die nog in hetzelfde jaar 1176, waarin de *domus lignea* vermeld wordt, de gebouwen rondom het Veerleplein teisterde¹²⁰. Het is inderdaad opvallend dat in de verkoopakte van 1269 ook van het huis van de proost van Sinte-Veerle, waarschijnlijk vlak ten zuiden van de *aula comitis* gelegen, gezegd wordt dat het op dat ogenblik niet meer bestond. We zullen trouwens verder zien dat de grens tussen het *fundus* waarop de *aula comitis* had gestaan en de grond gelegen ten zuiden daarvan, waarop zeer waarschijnlijk het zoëven vermelde huis van de proost van Sinte-Veerle had gestaan, nog in 1324 aanleiding gaf tot een betwisting tussen de toenmalige eigenaar van het *fundus* en het kapittel van Sinte-Veerle, blijkbaar omdat de grond aan beide zijden van deze perceelsgrens nog steeds niet bebouwd was¹²¹.

Vooruitlopend op de hiernavolgende topografische precisering mogen we dus concluderen dat ten laatste in 1176 de westzijde van het Veerleplein hoofdzakelijk, zoniet uitsluitend, werd ingenomen door een in hout opgetrokken grafelijke verblijfplaats, dat bovendien in 1269 het perceel, waarop dit gebouw toen reeds niet meer stond en dat bijgevolg waarschijn-

(117) Vermeld door GALBERT, blz. 156.

(118) Vermeld in een oorkonde van Filips van de Elzas van 1176 voor het Gentse leprozenhuis (« *actum Gandavi in domo mea lignea* »), voor het eerst uitgegeven door VERHULST, *Twee oorkonden*, blz. 20-21.

(119) Aldaar, blz. 16-19.

(120) Aldaar, blz. 18. De datum van deze brand, 1176, wordt gegeven door de *Sigeberti Continuatio Aquicinctina*. MGH, SS, VI, blz. 415, r. 26-27: « *In civitate Cameraco et castro sancti Quintini, in Gandavo et in Betunia, multe ecclesie et domus sunt incense.* »

(121) Zie blz. 42.

lijk braak lag, het voornaamste voorwerp uitmaakte van de verkoop van gravin Margareta aan Volker Masch.

De grenzen van het aan Volker Masch verkochte *fundus* kunnen, in de richting van de Lieve, nauwkeuriger bepaald worden dank zij de preciese omschrijving in de verkoopakte van 1269 van het tweede voorwerp van de verkoop. Dit bestond uit een braakliggend terrein (« *reiectum sive terra vacua* ») langsheen de Lieve. Het lag aan de (west)zijde van het *fundus* en had een langwerpige vorm. Inderdaad de grenzen ervan worden in de verkoopakte als volgt opgegeven: als oostgrens, blijkbaar in noord-zuidelijke richting, vooreerst het vaker genoemde *fundus* (« *in latere dicti fundi* ») en vervolgens, in de richting van de Leie (« *versus Lisiam* »), de scholen van het Sinte-Veerlekapittel en het perceel eertijds ingenomen door het huis en de tuin van de proost van Sinte-Veerle (« *post scholas sancte Pharahildis Gandensis et post locum ubi domus et virgultum Gerardi prepositi dicte ecclesie sita erant* ») — en zo zuidwaarts tot aan de Leie (« *usque ad Lisiam* »). Dit is klaarblijkelijk de langste richting (« *in longitudine* ») van wat dus op basis van de tekst van de verkoopakte alleen reeds een rechthoekig perceel moet zijn. In de breedte strekt het zich uit van de zoëven aangeduide oostgrens tot aan de Lieve (« *in latitudine vero a dictis scholis et loco predicto usque ad aquam que Lieva nuncupatur* »).

Deze uiterst nauwkeurige begrenzing zal ons straks in staat stellen, het zij nu reeds gezegd, het perceel in kwestie nog op het 19e-eeuwse kadastraal plan van Gent¹²² met nagenoeg dezelfde grenzen terug te vinden¹²³. Intussen is de begrenzing van het *fundus* van de vroegere *aula comitis* wel in zoverre verduidelijkt dat gezegd mag worden dat het zich uitstreckte van het *reiectum* tot aan het Veerleplein enerzijds, van de weg die in 1269 vóór het Gravensteen lag (« *strata iuxta castrum* ») zuidwaarts tot de grond van Sinte-Veerle anderzijds. Jongere gegevens zullen het ons mogelijk maken deze *zuidelijke* rand van het *fundus*, die in 1269 blijkbaar ook niet heel duidelijk was, nauwkeuriger te bepalen¹²⁴.

Het derde element tenslotte van de verkoop van 1269, dat aan de hand van latere gegevens eveneens met grote nauwkeurigheid kan gesitueerd worden, bevestigt de resultaten reeds verkregen inzake de ligging van het *fundus* der vroegere *aula comitis*. Het bestaat uit een klein straatje dat dwars door dit *fundus* naar de Lieve liep (« *quemdam parvum vicum qui se extendit a strata iuxta castrum nostrum predictum per medium dicti fundi usque ad Lievam* »). We achten het waarschijnlijk, afgaande op de aanduiding dat het dwars door het *fundus* naar de Lieve liep, dat dit straatje begon aan het Veerleplein en een oostwestelijke richting had. De aanduiding « *a strata iuxta castrum* » mag o.i. niet te beperkt opgevat worden, als zou ze enkel de Hoge Zonnestraat (thans Rekelinge) beduiden. Het Veerleplein, of althans een deel daarvan, kan hiermede even goed bedoeld zijn. Hetgeen onze zienswijze bevestigt is het feit dat dit straatje, sedert 1269 privaat bezit geworden, nadien nochtans steeds het karakter

(122) Gent, Bewaring van het Kadaster, Gent, 1e Afdeling, Sectie A. Zie plattegrond I en III.

(123) Zie verder, blz. 34.

(124) Zie verder, blz. 42.

van een doorgang, respectievelijk ingang heeft behouden, zoals verder zal blijken. Of dit straatje reeds bestond toen op het *fundus* nog de *aula comitis* stond is niet zeker.

Het *fundus*, het *reietum* langs de Lieve en het straatje werden dus in 1269 het bezit van Volker Masch, die ervoor aan de graaf een jaarlijkse cijns van 21 s. verschuldigd bleef¹²⁵. Volker Masch overleed vóór 30 augustus 1296¹²⁶.

Van dat ogenblik af zijn er zeer talrijke documenten bewaard, die ons inlichten over de topografische wijzigingen die de bezittingen van Volker Masch, m.a.w. de gehele westzijde van het Veerleplein, sedert de aankoop van 1269 ondergingen. Niet alleen hebben verschillende rechtshandelingen plaats gehad betreffende deze goederen tussen en vanwege de erfgenamen van Volker Masch, maar bovendien werd het gehele complex in 1323 het bezit van Willem Wenemaer, die er het bekende Wenemaershospitaal inrichtte, zodat ook op die wijze talrijke topografische inlichtingen over de westzijde van het Veerleplein bewaard zijn.

Allereerst blijkt het dat Volker Masch tussen 1269 en 1296 op het *fundus* van de vroegere *aula comitis*, althans op een deel daarvan, een huis had gebouwd, dat « het Paradijs » werd genoemd¹²⁷. Het was gelegen aan de westzijde van het Veerleplein, tussen de zuidwestelijke hoek van het Veerleplein en de thans nog bestaande ingang van het in de 19e eeuw verdwenen Wenemaershospitaal. Hetgeen in 1323 de ingang werd van het toen gestichte Wenemaershospitaal was namelijk niets anders dan de ingang van het huis het Paradijs, dat Willem Wenemaer in 1323 van de erfgenamen van Volker Masch had gekocht en waarin hij woonde¹²⁸. De poort van het Paradijs, « *daer her Willem Wenemaer nu woent* », uit een oorkonde van 1324¹²⁹ mag immers met de reeds in 1298 vermelde « *portam magistri Fulcronis quondam* »¹³⁰ of « *mester Volkersporte* »¹³¹ ge-

(125) Vgl. de tekst van de verkoopakte : « *pro viginti solidis annui redditus nobis et nostris heredibus comitibus Flandrie annis singulis in festo sancti Remigii ab eodem magistro F(ulconi) et suis heredibus perpetuo persolvendis. Vendidimus etiam dicto magistro Fulconi quemdam parvum vicum ... pro ... duodecim denariis annui redditus...* » (DE POTTER, *Petit cartulaire*, blz. 16-17).

(126) BLOCKMANS, *Stadspatriciaat*, blz. 309, n. 1.

(127) R.A.G., Sinte-Veerle, oorkonde van 3 okt. 1298 van de deken der Christenheid te Gent : « *in parrochia sancte Pharabildis Gandensis juxta magnam domum ipsius quondam magistri Fulcronis que vocatur Paradisus* ». Vgl. BLOCKMANS, *Stadspatriciaat*, blz. 480, nr 53.

(128) Zie hierna, blz. 33.

(129) R.A.G., Sinte-Veerle, oorkonde van 25 juli 1324 : « *van den debate dat was van der stede die lach tuschen sente Verilden kerchove ende den groeten buse van den Paradyse... Dat die van sente Verilden sullen hebben van den mure van den ende van der vorseiden kerken an de plache ter porten waert van den Paradyse daer de vorseide her Willem Wenemaer nu woent.* »

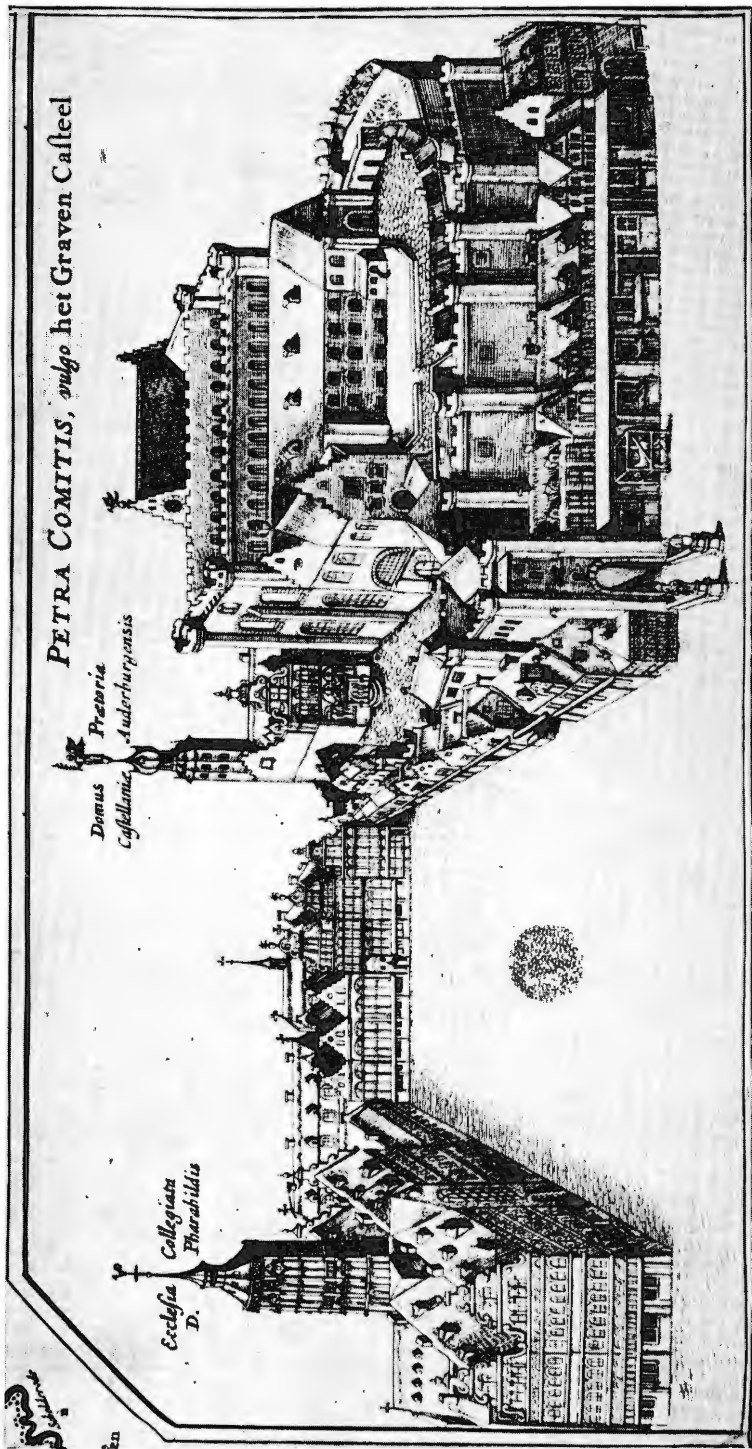
(130) Oorkonde van 3 okt. 1298 hierboven geciteerd : « *inter portam predicti magistri Fulcronis quondam et domini comitis Flandrie castrum seu domum que fuit quondam Boidini Breidelmakers.* »

(131) Chirograaf van 6 okt. 1298 (R.A.G., Sinte-Veerle), uitg. SERRURE, *Oorkonden*, blz. 292 : « *... tuschen mester Volkersporte, sGravensteene warts ende Boidins Breidelmakers was* ».

PETRA COMITIS, vulgo het Graven Casteel

Domus Castellanae
Praetoria
Auderburgenensis

Eccl[esi]a D[omi]ni
Collegiana
Pharabildis

ïdentificeerd worden. Deze poort of ingang geeft bovendien zeer waarschijnlijk toegang tot het straatje naar de Lieve, dat Volker Masch in 1269 van de gravin had gekocht en dat aldus zijn functie van « doorgang » door de eeuwen heen behouden heeft. Meteen bezitten we voor onze verdere opzoekingen een topografisch oriënteringspunt. Duidelijk is echter nog niet of deze poort deel uitmaakte van het huis het Paradijs zelf, ofwel er naast gelegen was en slechts op die wijze er toegang toe verschaft. De laatste veronderstelling lijkt ons om verschillende redenen de meest waarschijnlijke. Allereerst hierom : in 1298 is er sprake, in het bezit van de erfgenamen van Volker Masch, van een stuk grond « *neffens sinen groeten bues dat men heet tParadis* »¹³², « *juxta magnam domum ipsius quondam magistri Fulcronis que vocatur Paradisus* »¹³³, dat gesitueerd wordt tussen « *mester Volkersporte sGravensteene warts ende Boidins Breidelmakers was* »¹³⁴, « *inter portam predicti magistri Fulcronis quondam et domini comitis Flandrie castrum seu domum que fuit quondam Boidini Breidelmakers* »¹³⁵. Deze grond is dus gelegen ten noorden van de poort, d.i. rechts ervan gezien van op het Veerleplein. Hij ligt onmiddellijk naast de poort, zodat deze waarschijnlijk niet een in het huis het Paradijs ingebouwde poort is. Bovendien staan op de bedoelde grond minstens twee huizen, waarvan er één kort vóór 1298 door zijn bewoner, Jan Dullart, werd gebouwd¹³⁶. Meteen is het duidelijk dat het huis het Paradijs dat inderdaad aan het Veerleplein zelf stond, niet elders kan gestaan hebben dan ten zuiden, d.i. links van de poort; ongeveer op de plaats van de percelen nrs 401 en 403 van het kadastraal plan van ca 1830. (Plattegrond III).

Van het Paradijs is nu verder bij herhaling sprake in enkele oorkonden van het begin der 14e eeuw. In 1316 en 1317 kopen respectievelijk de weduwe en de dochter van wijlen Gillis Masch, zelf zeer waarschijnlijk een neef van Volker Masch, telkens $\frac{1}{4}$ van het Paradijs uit de handen van de andere erfgenamen van Volker Masch¹³⁷. Aldus slaagt deze tak van de familie Masch erin $\frac{3}{4}$ van het Paradijs in haar hand te verenigen, terwijl het overige vierde toebehoort aan een zekere Godeveert de Jonghe, eveneens een erfgenaam van Volker Masch¹³⁸. Het is van deze twee partijen dat op 27 juni 1323 de Gentse patriciër Willem Wenemaer het Paradijs koopt, of juister « *thuus dat men heet tParadijs met allen den husen ende met al der herven gheel ende met allen den ghelaghen diere toebehoeren* »¹³⁹. Uit deze formulering alleen reeds blijkt duidelijk dat Wil-

(132) Oorkonde geciteerd in voorgaande noot.

(133) Oorkonde geciteerde hierboven, blz. 32, n. 127.

(134) Zie hierboven, blz. 32 n. 131.

(135) Zie hierboven, blz. 32 n. 130.

(136) Oorkonde geciteerd hierboven, blz. 32 n. 127 : « *ubi Johannes dictus Dullart domum construi fecit.* »

(137) S.A.G., fonds Wenemaershospitaal, charters, nrs 8 en 12.

(138) Zie de oorkonde geciteerd in vlg. noot.

(139) S.A.G., fonds Wenemaershospitaal, charters, nr 15 : « *waerbi dat Godeveert de Jonghe over hem selven ende over Jonctren Eylen sire suster die hi verveen heeft in dese sake ende Clays sire suster zone, dese drie alse over een viendeel ende joncfre Mergriete ser Gielis Masch wiif was ende joncfre Mergriete*

lem Wenemaer niet alleen het huis het Paradijs koopt en dat bijgevolg de verkopen van 1316 en 1317 onder de erfgenamen van Volker Masch evenmin uitsluitend het huis « het Paradijs » tot voorwerp hadden. Met « het Paradijs » wordt hier de gehele erfenis van Volker Masch aan de westzijde van het Veerleplein bedoeld, m.a.w. alle grond die Volker Masch op die plaats in 1269 van de gravin had gekocht en de huizen die daarop sindsdien waren gebouwd. Het voornaamste huis op deze grond gebouwd was « het Paradijs », waarvan we de ligging hebben bepaald. Wanneer enkel dit huis werd bedoeld sprak men van het « grote huis » geheten 't Paradijs¹⁴⁰, waarvan de naam bij uitbreiding werd toegepast op geheel het erf van wijlen Volker Masch.

Het is belangrijk met zekerheid vast te stellen dat Willem Wenemaer in 1323 in het bezit is gekomen van de gehele erfenis van Volker Masch aan het Veerleplein, omdat hij een maand na de aankoop dit zelfde complex in zijn geheel ter beschikking heeft gesteld van het door hem gestichte hospitaal, dat hij op die plaats heeft ondergebracht en ingericht¹⁴¹. Vermits het Wenemaershospitaal is blijven voortbestaan tot in 1866¹⁴², stelt de nauwkeurige kennis die we aldus bezitten van de structuur van het erf van dit hospitaal ons in staat, met nog grotere nauwkeurigheid dan de verkoopakte van 1269 aan Volker Masch, de juiste ligging en grenzen te bepalen van het grafelijk *allodium* aan de westzijde van het Veerleplein.

De identiteit van het onroerend complex van het Wenemaershospitaal met het in 1269 verkochte grafelijke *allodium* blijkt in de eerste plaats uit de cijns van 21 s. die Willem Wenemaer ervoor aan de graaf jaarlijks verschuldigd was, en waarvan de graaf hem trouwens, na de vorming van dit complex tot een hospitaal, ontsloeg¹⁴³. Men zal zich inderdaad herinneren dat in 1269 de gravin een cijns van 21 s. gestipuleerd had, door Volker Masch voor de toen aangekochte percelen te betalen¹⁴⁴. In de tweede plaats is in het grondplan van de gebouwen van het Wenemaershospitaal, zoals dit voorkomt op het kadastraal plan van ca 1830 (plattegrond III) en op andere grondplannen¹⁴⁵, zeer duidelijk het *reiectum* langs de Lieve uit de verkoopakte van 1269 te herkennen. Het stemt overeen met perceel nr 399. Rondom een open binnenhof is door het Wenemaershospitaal op dat langwerpige perceel een groot gebouw opgetrokken dat zichtbaar is op een plaat van Sanderus' *Flandria Illustrata*¹⁴⁶, en waarin de armen en zieken werden ondergebracht. In 1324 moet dit gebouw er nog niet gestaan hebben, en het *reiectum* bijgevolg nog steeds braak ge-

ende joncfre Aechte haer dochtre, alse over dander drie vierendele ... quamen voer ons ... ende kenden ... dat si vercocht hebben... »

(140) Zie hierboven, blz. 32 n. 127 en n. 129.

(141) DIERICX, *Ville*, II, blz. 539 n. 1.

(142) Het werd opgeheven door een beslissing van het Gentse stadsbestuur van 26 feb. 1866.

(143) S.A.G., Wenemaershospitaal, charters, nr. 19. Vidimus van een oorkonde van Lodewijk van Nevers van 5 aug. 1323.

(144) Zie hierboven, blz. 32.

(145) S.A.G., Atlas Goetghebuer.

(146) SANDERUS, *Flandria Illustrata*, blz. 100; door ons als buitentekstplaat gereproduceerd.

leggen hebben, vermits er in dat jaar bij een betwisting tussen Willem Wenemaer en het Sinte-Veerlekapittel over de grens van hun gronden in de hoek van het Veerleplein, sprake is van een oud vervallen huis, en meer naar de Leie toe van een vervallen muur, die o.i. op de grens van het *reiectum* moeten gestaan hebben ¹⁴⁷.

Verder is in het grondplan van het Wenemaerscomplex zeer duidelijk de overdekte ingang van het hospitaal te herkennen, waarvan de poort, met het beeld van St.-Laurens erboven, nu nog in het midden van de westzijde van het Veerleplein te zien is. Dit smal langwerpig perceel draagt op het kadastraal plan van ca 1830 geen nummer en behoort bij perceel nr 399 dat we met het *reiectum* identificeerden. We hebben reeds aangetoond dat in deze smalle doorgang zeer waarschijnlijk het straatje mag herkend worden dat in 1269 aan Volker Masch werd verkocht, nadien de ingang werd van het Paradijs en uiteindelijk van het Wenemaershospitaal.

Een moeilijkheid doet zich voor bij het bepalen van de noordelijke grenslijn (d.i. in de richting van de tegenwoordige Hoge Zonnestraat) van de oorspronkelijke bezittingen van het Wenemaershospitaal bij zijn stichting, dus van het *reiectum* van 1269 enerzijds, het *fundus* anderzijds. Perceel nr 399, eigendom van het Wenemaershospitaal, dat we met het *reiectum* hebben geïdentificeerd, reikt niet helemaal tot aan de Hoge Zonnestraat. Langsheen de zuidzijde van deze straat, van de Hoofdbrug af tot aan de hoek van het Veerleplein, bevond zich omstreeks 1830 en bevindt zich gedeeltelijk nu nog een rij huizen, op het kadastraal plan van ca 1830 de nummers dragend 387 tot 395. Een groot aantal teksten uit de 15e en 16e eeuw verschaffen ons inlichtingen over deze huizen. De meeste ervan blijken op grafelijke cijnsgrond te staan en zijn een cijns verschuldigd aan de grafelijke «brieven van Assenede» ¹⁴⁸; dit is trouwens dezelfde ontvangstcentrale waaraan Volker Masch en na hem tijdelijk Willem Wenemaer de cijns voor hun gronden aan de westzijde van het Veerleplein verschuldigd waren. Het is dan ook vrijwel zeker dat de grond waarop deze huizen staan niet begrepen was noch in het *reiectum* noch in het *fundus* dat de gravin in 1269 aan Volker Masch verkocht en dat nadien eigendom werd van het Wenemaershospitaal. We stellen trouwens vast dat nog in de 16e eeuw het Wenemaershospitaal één van de huizen met de grond waarop het stond moest kopen om in het bezit ervan te komen. Het moest hiervoor bovendien aan de graaf verder de cijns betalen die er tot dan op had gedrukt ¹⁴⁹. Anderzijds lijkt het waarschijnlijk dat deze huizen pas gebouwd werden nadat het Wenemaershospitaal aan deze zijde van het *reiectum* en het *fundus* gebouwen had opgetrokken. Een oorkonde van 1338 in verband met een betwisting tussen het Wenemaershospitaal en een zekere Gillis de Smed, die een huis bezat naast de Hoofdbrug, toont duidelijk aan dat het Wenemaershospitaal in de Hoge Zonnestraat slechts met een blinde gevel uitgaf. De oorkonde bepaalt dat Gillis de Smed, wiens huis blijkbaar vóór deze gevel stond, bouwwerken aan zijn huis

(147) Zie verder, blz. 42.

(148) DIERICX, *Ville*, I, blz. 460 n. 1; S.A.G., Jaarregisters van de Keure, 1523-1524, f° 203 v.; 1513-1514, f° 166 v.

(149) S.A.G., Jaarregisters van de Keure. 1523-1524, f° 203 v°.

slechts mag laten uitvoeren tot tegen deze gevel, zonder echter de gevel zelf te gebruiken als steun voor metselwerk en timmerwerk¹⁵⁰.

Dit alles bewijst o.i. overtuigend dat de percelen nrs 387 tot 395 niet behoorden tot het *reietum* en het *fundus* van 1296 en dat, toen het Wenemaershospitaal in 1323 beide complexen verwierf, deze nog steeds grensden aan een toen veel bredere straat, waarvan de graaf pas nadien de zuidelijke strook verkavelde. Deze conclusie impliceert meteen ook dat perceel nr 397 op het kadastraal plan van ca 1830, ingenomen door de kapel van het Wenemaershospitaal, tot op een zeker ogenblik de hoek heeft gevormd van Veerleplein en Hoge Zonnestraat. Nadere bijzonderheden over deze kapel bevestigen inderdaad deze veronderstelling. Op 22 november 1323 koopt Willem Wenemaer van de dochter van Boidin Bredelmaker « *thuis dat staet an sente Veerilden plaetsche naest den Paradise up den hornic daer de maerscalc in wonende was* »¹⁵¹. De ligging van dit huis van Boidin Bre(i)delmaker werd reeds enigszins aangeduid in twee oorkonden van 1298, welke we al eerder bespraken, en waaruit blijkt dat het gelegen was rechts van twee huizen die stonden naast de toegangspoort van het Paradijs op het Veerleplein, in de richting van het Gravensteen¹⁵². De aankoop van dit huis door Willem Wenemaer in 1323 — de grond waarop het gebouwd was bezat deze blijkbaar reeds als deel uitmakende van het *fundus* gekocht van de erfgenamen van Volker Masch — is de aanleiding geweest tot een nadere precisering van zijn ligging. Het stond dus op de hoek (*hornic*) van het Veerleplein en de straat naar de Hoofdbrug. Een iets jongere nota van een bijna gelijktijdige hand op de rug van de verkoopakte van 1323 maakt het echter duidelijk dat het niet het tegenwoordige hoekhuis is van het Veerleplein, dragende het perceelnummer 395 op het kadastraal plan van ca 1830. Dit laatste maakt trouwens klaarblijkelijk deel uit van de door de graaf vercijsde rij huizen in de Hoge Zonnestraat waarover we reeds spraken. Bedoelde rugnota preciseert immers: « *van der herven daer de capelle up staet* », m.a.w. de kapel van het Wenemaershospitaal werd na 22 november 1323 voor een gedeelte gebouwd op de grond waarop het huis van Boidin Bre(i)delmaker had gestaan, en vormde bijgevolg met haar noordoostelijke hoek de toenmalige hoek van het Veerleplein¹⁵³. Deze conclusie impliceert op haar beurt dat een gedeelte van de oostzijde van de kapel van toen af een tijdlang vrij heeft gestaan op het Veerleplein, dat er niet, zoals dit later en tot in de 19e eeuw het geval zal zijn, huizen hebben voor gestaan. Ook dit wordt weer door teksten bevestigd. Zij spreken immers van een postvenster of van een glasvenster aan de oostzijde van de kapel, op het ogenblik dat er

(150) S.A.G., Wenemaershospitaal, charters, nr 45. Uitg. DE PAUW, *tBesouch*, blz. XLVII, n. 1.

(151) S.A.G., Wenemaershospitaal, charters, nr 16.

(152) Zie de oorkonden geciteerd hierboven, blz. 33.

(153) De oudste vermelding van de kapel dagtekent van 15 juni 1325: R.A.G., Sinte-Veerle. Het betreft de stichting door Willem Wenemaer van een kapelrij « *in capella domus sue* ». De kapel werd dus gebouwd tussen 22 nov. 1323 en 15 juni 1325.

reeds huizen tegen aan zijn gebouwd ¹⁵⁴. Het bestaan van dit venster is moeilijk uit te leggen indien men niet aanvaardt dat oorspronkelijk tenminste een gedeelte van de oostzijde van de kapel vrij uitgaf op het Veerleplein. Bijgevolg moet ook verondersteld worden dat de twee huizen die in 1298 naast de poort van het Paradijs stonden ¹⁵⁵ slechts een gedeelte van de oostzijde van de nadien gebouwde kapel bedekten, hetgeen zeer aanvaardbaar lijkt. In ieder geval stonden zij, evenals de kapel, op het *fundus* van 1269, waarvan de grens hier zeer waarschijnlijk samenviel met de tegenwoordige westelijke rooilijn van het Veerleplein.

We zijn er aldus in geslaagd met grote nauwkeurigheid de in 1269 aan Volker Masch verkochte grafelijke *allogia* langs de westzijde van het Veerleplein te identificeren met een aantal percelen van het kadastrale plan van ca 1830. Daar een aantal van deze percelen, namelijk nrs 397, 399 en 400 in 1871 door de stad Gent, na de afschaffing van het Wenemaershospitaal, onteigend werden om op die plaats de nog steeds bestaande overdekte vismarkt op te richten ¹⁵⁶, is het niet meer mogelijk op het moderne kadastrale plan (plattegrond IV) deze identificatie met dezelfde nauwkeurigheid uit te voeren.

De vergelijking van het kadastrale plan van ca 1830 (plattegrond III) met de reconstructie van de toestand van 1269 (plattegrond II) die wij langs andere wegen verkregen levert dus het volgende resultaat op :

- *fundus* van de *aula comitis* in 1269 : percelen nrs 396, 397, 398, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 406.
- *reiectum sive terra vacua* : perceel nr 399.
- *parvus vicus* : het niet genummerde smalle perceel dat bij perceel nr 399 behoort.

C. DE VROEGE TOPOGRAFIE VAN GEBIED A. ZUIDZIJDE.

Zoals de westzijde van het Veerleplein oorspronkelijk, d.i. vóór 1269 en waarschijnlijk tot 1176, werd ingenomen door één enkel gebouw, de *aula comitis*, zo werd ook de zuidzijde van het Veerleplein over heel haar tegenwoordige lengte oorspronkelijk ingenomen door slechts één enkel gebouw: de Veerlekerk. De overige gebouwen van het Sinte-Veerlekapit-

(154) S.A.G., Jaarregisters van de Keure, 1485-86², fo 164 : « *winkele ... an S. Verhilde plaetse onder de oostveynstere van de capelle van Wedemaers hospitaal* »; S.A.G., Jaarregisters van de Keure, 1488-89, fo 107 : « *bij Wedemaers hospitaal onder de glasveynster van der capelle* ».

(155) Zie de oorkonden geciteerd op blz. 33.

(156) Het plan van de tegenwoordige overdekte vismarkt langs de Lieve dagte kent van 1871 : vgl. de brochure *Voorstel van het College voor het herbouwen van de Vischmarkt, het inrichten van eene overdekte markt op den grond van het St.-Laurens hospice* (Gent, Drukk. C. Annoot-Braeckman, 1871, bewaard in S.A.G., dossier Straten, nr 295 (Sinte-Veerleplein). Een eerste plan, dagtekenend uit 1866, het jaar waarin het Wenemaershospitaal werd opgeheven, werd niet weerhouden : vgl. S.A.G., dossier Straten, nr. 355, brochure *Verslag van het College over de studiën betreffende de oprichting van overdekte markten* (1869). Reeds in 1866 was een aanvang gemaakt met de afbraak van het Wenemaershospitaal : vgl. *Le Bien Public* van 9 jan. 1867.

tel lagen niet aan het Veerleplein, maar achter de kerk, grotendeels in de zuidwestelijke hoek van het Veerleplein.

Om de preciese ligging en het oorspronkelijke uitzicht van de Veerlekerk te bepalen beschikken we, behalve over teksten, gelukkig ook over enkele iconografische documenten. Op het bekende panoramische plan van Gent van 1534¹⁵⁷ is duidelijk te zien dat de kerk, gebouwd in oostwestelijke richting, in de lengte de gehele zuidzijde van het Veerleplein innam. Een tekening uit het Album Van Wijnendale¹⁵⁸, die de toestand weergeeft in 1580, d.i. één jaar vóór de afbraak van de kerk, bevestigt en verduidelijkt deze constatacie. Het koor van de kerk gaf uit op de tegenwoordige Kleine Vismarkt, waar er, reeds in het begin van de 16e eeuw, enkele winkeltjes tegen aangebouwd waren¹⁵⁹, die op het plan van 1534 niet, op de tekening uit het album Van Wijnendale wel staan afgebeeld. De westmuur van de kerk bevond zich anderzijds precies in het verlengde van de westelijke rooilijn van het Veerleplein en blijkt zelfs voor een klein gedeelte aangebouwd geweest te zijn tegen het meest zuidelijke huis van de westzijde van het Veerleplein. Dit kleine op de westzijde van het Veerleplein vooruitspringende gedeelte van het kerkgebouw vormde de toegangspoort tot het kerkhof van Sinte-Veerle, dat zich daar schuin achter in de hoek van het Veerleplein bevond¹⁶⁰. Blijkens de tekening van Van Wijnendale maakte dit poortgebouw deel uit van een lage noordelijke zijbeuk van de kerk. Men mag dus gerust zeggen dat dit deel van de Veerlekerk met perceel nr 407 van het kadastrale plan van ca 1830 overeenstemt, waarop zich sedert 1689 de monumentale en rijk versierde toegangspoort tot de Vismarkt bevindt. Iets voorbij het midden van de zuidzijde van het Veerleplein, naar het oosten toe, waar op het kadastrale plan van ca 1830 perceel nr 411 ligt, thans ingenomen door het bekende restaurant « De Waterzooi », gaf de dwarsbeuk van de Veerlekerk met een portaal uit op het Veerleplein. Dit portaal wordt ook in de teksten vermeld, die bovendien preciseren dat links van dit portaal, tot op de hoek, een aantal winkeltjes tegen de noordelijke lage zijbeuk van de kerk waren aangebouwd¹⁶¹. Op de hoek sluiten ze aan bij de winkeltjes die op de tegenwoordige Kleine Vismarkt tegen het koor van de kerk waren aangebouwd. De breedte ingenomen door de Veerlekerk is op haar beurt gemakkelijk te bepalen. Zij stemt overeen met de totale breedte van de percelen nrs 413, 414 en 415 langs de zijde van de Kleine Vismarkt.

(157) Zie bibliographie bij VAN DER HAEGHEN, *La grande vue panoramique*.

(158) Oorspronkelijk verdwenen; kopie in het British Museum te Londen, waarvan microfilm en reproductie bewaard worden op het Stadsarchief te Gent.

(159) R.A.G., Sinte-Veerle, nr 79, Renteboek van 1558, f° 231: « acht wynkelskine an sGravenbrugge ende naest den portalen»; S.A.G., Jaarregisters van de Keure, 1527-28, f° 25: verpanding door het Sinte-Veerlekapittel van « een huus staende neffens de grootte portale ... sbouchuus daernaest, beede staende up St.Verbylde plaetse ... een wynckeke daerneffens ... den wynckeke sbenden den choor van onser keercke, den welken in huer heeft Gillis Meerlaen handscoemakere... »

(160) S.A.G., Register Akten en Contracten Ghedeede, 1632-33. « een huus ... staende ten voorboofde in den bouck van der Pharabilde plaetse, daer eertijts gbe-weest is den inganck van Ste Pharabilde keerchof ». (Nota's Van den Bemden, dl. 19, blz. 110, met ontoereikende verwijzing). Over het kerkhof, hierna, blz. 43.

(161) Zie hierboven, n. 159.

Gaat men inderdaad na, aan de hand van het plan van Gent van 1534 en van de schets van de Veerlekerk uit het Album Van Wijnendale, welke gebouwen zich vanaf de tegenwoordige Vleeshuisbrug tot op de hoek van het Veerleplein naast elkaar bevonden, dan is het duidelijk dat het er slechts drie waren: 1. een huis naast de brug (perceel nr 417 op het kadastraal plan van ca 1830); 2. een poort, waar zich op het kadastraal plan van ca 1830 een inspringing bevindt, welke vandaag nog bestaat en toegang geeft tot het achteruit gelegen café « Rome »; 3. het koor van de Veerlekerk, dat bijgevolg overeenstemt met de percelen nrs 415, 414 en 413 van het kadastrale plan van ca 1830. De aldus bepaalde breedte van de Veerlekerk vóór haar afbraak in 1581 is trouwens eveneens zichtbaar, ter hoogte van het middelste gedeelte van de vroegere kerk, dank zij enkele details in de perceelsgrenzen van ca 1830: de kleine inspringing aan de oostzijde van perceel nr 411 en de zuidelijke grenslijn van perceel nr 410 liggen inderdaad precies in het verlengde van de zuidelijke grenslijn van perceel nr 415, die de plaats van de zuidelijke muur van de kerk geeft.

De nauwkeurige ligging van de oorspronkelijke kerk t.o.v. het kadastrale plan van ca 1830 is aldus bepaald, vermits we ook haar lengte kennen, vanaf de hoek van het Veerleplein en de Kleine Vismarkt tot en met perceel nr 407 in de zuidwesthoek van het Veerleplein.

Vooraleer nu aandacht te besteden aan de overige gebouwen van het Sinte-Veerlekapittel, die achter de kerk, langs het water en in de zuidwestelijke hoek van het Veerleplein moeten gestaan hebben, zullen we de lotgevallen van het kerkgebouw sedert 1581 bondig samenvatten. Over zijn geschiedenis vóór die datum weten we zo goed als niets. We stellen alleen vast dat de vieringtoren, op het kruispunt van hoofdbeuk en dwarsbeuk, in 1580, volgens de schets van het Album Van Wijnendale, polygonaal was, waarschijnlijk achthoekig, terwijl hij op het plan van Gent van 1534 een vierkante vorm heeft. Deze wijziging is waarschijnlijk het gevolg van een verbouwing van de toren. Deze verbouwing zou reeds gebeurd zijn in 1526¹⁶². Het plan van 1534 zou dus nog de toestand weergeven van vóór 1526, hetgeen bevestigd schijnt te worden door een schets die blijkbaar als vóórontwerp van het plan van 1534 heeft gediend, en waarop de toren van de Veerlekerk eveneens vierkantig is afgebeeld¹⁶³.

In 1566, 1578 en 1579 werd de kerk n.a.v. de godsdiensttroebelen herhaaldelijk geplunderd¹⁶⁴. Op 27 mei 1581 verkocht het Calvinistische stadsbestuur het kerkgebouw en het kapittelhuis, samen met de winkeltjes die tegen de kerk waren aangebouwd, aan Jan Serlippens. Deze ging de verbintenis aan al deze gebouwen af te breken en op hun plaats nieuwe huizen te bouwen, volgens een plan dat hem door de schepenen werd

(162) COLINEZ, *Sainte Pharaïlde*, blz. 210.

(163) Een foto ervan, in het bezit van de heer Gontran Van Severen, werd ons bereidwillig ter inzage gegeven.

(164) S.A.G., Nota's A. Van Werveke, dossier Sinte-Veerle, los blad s. XVIII ex.: *Beschrijf van St Pharaïld, van de kercke en van het capitel van Pharaïldis*.

voorgelegd ¹⁶⁵. Serlippens brak alles af, behalve de dwarsbeuk en de toren die erop stond. De dwarsbeuk, d.i. perceel nr 411 op het kadastrale plan van ca 1830, bleef immers dienst doen als paardestal en wachthuis ¹⁶⁶. Precies op de plaats van het afgebroken gedeelte van de kerk bouwde Serlippens negen huizen ¹⁶⁷. Deze zijn duidelijk te herkennen op twee afbeeldingen uit Sanderus' *Flandria Illustrata*, ¹⁶⁸ en zij bestaan nog groten-deels vandaag. Vooral de typische gevels van deze huizen, alle in dezelfde stijl opgetrokken, vallen nu nog op: twee langs de Kleine Vismarkt (percelen nrs 415 en 413-414), en één gevel uitgevend op de open binnenkoer van de tegenwoordige Vismarkt, waar het poortgebouw van de Vismarkt trouwens tegen aangebouwd werd (westgevel van het huis staande op perceel nr 409). Deze gevels zijn respectievelijk naar het oosten en naar het westen gekeerd, terwijl de huizen, twee aan twee geplaatst dwars op de oostzijde en op de westzijde van de bewaard gebleven dwarsbeuk, een langwerpige, oost-west gerichte vorm hebben. We krijgen aldus eigenlijk vier langwerpige gebouwen, twee met een gevel uitgevend op de Kleine Vismarkt en twee met een gevel uitgevend op de binnenkoer van de huidige vismijn. Ieder van deze gebouwen was in twee woonhuizen verdeeld, zoals op de platen van Sanderus' *Flandria Illustrata* duidelijk te zien is. Aldus werd een totaal van acht woonhuizen bereikt. Vermits we echter weten dat Serlippens er negen bouwde, moet het negende huis geïdentificeerd worden met het bij Sanderus afgebeelde lage huis, van een totaal verschillende stijl, gelegen in de hoek van het Veerleplein, op de plaats waar zich sedert 1689 de monumentale toegangspoort van de vismarkt bevindt en waar vóór de afbraak van 1581 de ingang was van het Veerlekerkhof. Serlippens bezette dus met zijn huizen de grond ingenomen door de afgebroken kerk, behalve de dwarsbeuk, en behalve de grond ten zuiden van het huis in de hoek van het Veerleplein, naast percelen nrs 407 en 409, waarop blijkbaar niet werd gebouwd.

Toen de kanunniken van Sinte-Veerle in 1585 terugkeerden naar hun kerk en er de huizen vonden door Serlippens gebouwd, namen zij deze in bezit ¹⁶⁹. De Raad van Vlaanderen wees een door Serlippens ingestelde eis tot schadevergoeding af ¹⁷⁰. De behouden dwarsbeuk werd ingericht als kerk: er werd in 1590 langs het zuiden een nieuw koor aangebouwd ¹⁷¹, zodat de kerk voortaan in noord-zuidelijke richting stond, hetgeen op de plaat bij Sanderus duidelijk is te zien. Reeds in 1614 echter ging het ka-

(165) DIERICX, *Ville*, II, blz. 528 n. 1; DE JONGHE, *Gendsche Geschiedenissen*, blz. 253-256.

(166) Aldaar, blz. 256.

(167) Aldaar, blz. 253 (a). Nagenoeg alle door Serlippens gebouwde huizen werden door hem met een rente bezet, hetgeen werd opgetekend in de Jaarregisters van de Keure: S.A.G., Jaarregisters 1582-83, ff. 43 v°, 63, 70, 82. We stippen o.m. aan een huis « *abouterende ... zo ter zijden als ten voorhoofde naer sGravenbrugge van de vismaercki, wesende thouchuus...* »

(168) SANDERUS, *Flandria Illustrata*, blz. 100 en 127; door ons als buitentekstplaat gereproduceerd.

(169) DE JONGHE, *Gendsche Geschiedenissen*, II, blz. 257 voetnoot.

(170) DIERICX, *Ville*, II, blz. 528, n. 1.

(171) DE JONGHE, *Gendsche Geschiedenissen*, II, blz. 464, n.a.

pittel van Sinte-Veerle over naar de Sint-Niklaaskerk¹⁷². De verlaten kerk werd tenslotte in 1736 afgebroken¹⁷³, en in 1737 bouwde men op die plaats het huis¹⁷⁴ dat vandaag het restaurant « de Waterzooi » is. Men kan er duidelijk aan zien dat het nadien tussen de huizen van Serlippens in werd gebouwd. Het draagt trouwens nog steeds het jaartal 1737.

We hebben tot nu toe geen aandacht besteed aan de ruimte tussen de vroegere Veerlekerk en de Leie enerzijds, de ruimte in de zuidwesthoek van het Veerleplein anderzijds.

Op het panoramische plan van Gent van 1534 is tussen de Veerlekerk en de Leie zeer duidelijk een open, niet bebouwde ruimte zichtbaar, waartoe de poort op de Kleine Vismarkt toegang verschaftte. Slechts naast de zuidwesthoek van de kerk is met zekerheid een gebouw van enige omvang te onderscheiden. We vermoeden dat dit het door Serlippens in 1581 afgebroken kapittelhuis is¹⁷⁵. Op de grond waarop het gestaan had heeft Serlippens blijkbaar niet gebouwd. Dit volgt uit de hoger bereikte localisatie van Serlippens' huizen en dit blijkt eveneens uit de afbeelding in Sanderus' *Flandria Illustrata* waarop, behalve het in 1590 gebouwde koor van de kerk, geen enkel gebouw staat afgebeeld tussen de huizen van Serlippens, die de plaats van de oorspronkelijke kerk innemen, en de Leie.

Op grond van deze vaststellingen lijkt het zeer waarschijnlijk dat het grootste deel van de ruimte tussen de Veerlekerk en de Leie ook tijdens de middeleeuwen nooit bebouwd is geweest, al ontbreken de teksten om deze veronderstelling te staven. Alleen tegen de zuidwesthoek van de Veerlekerk aan stond een gebouw, dat waarschijnlijk met het door Serlippens afgebroken kapittelhuis geïdentificeerd mag worden. Dit gebouw bevond zich echter al enigszins in de ruimte achter de zuidwesthoek van het Veerleplein, d.i. de hoek gevormd door de Veerlekerk en de grond van het Wenemaershospitaal.

Op het kadastraal plan van ca 1830 vormt deze hoek één groot perceel dat het nummer 408 draagt. Samen met perceel nr 407, waarop de toegangspoort staat, was dit perceel de plaats waar het Gentse stadsbestuur sedert 1688 de Vismarkt had ingericht. Over de veranderingen die in 1688 met de inrichting van de Vismarkt gepaard gingen zijn we tamelijk goed ingelicht. Het blijkt allereerst dat het stadsbestuur van het Sinte-Veerlekapittel drie huizen kocht in de hoek van het Veerleplein¹⁷⁶. Zeer waarschijnlijk namen twee ervan het perceel nr 409 in, en stemde het

(172) Aldaar.

(173) DE POTTER, *Sec. Cart.*, blz. 335.

(174) S.A.G., Nota's A. Van Werveke, dossier Sinte-Veerle, *Beschrijf van St Pharild, van de kercke en van het capitel van Pharildis*, (zie hierboven, blz. 39, n. 164); DE JONGHE, *Gendsche Geschiedenissen*, II, blz. 464, n.a.

(175) De gebouwen van Sinte-Veerle door Serlippens in 1581 gekocht en afgebroken worden in 1585 als volgt aangegeven: « de demolitie van huerlieder kerke, ende van de huusen ende winckels die rondsomme gheappropriert waren, metgaeders van huerlieden capittel-huus, kelders, vaulten ende andere commodieuse plaetsen... » (DIERICKX, *Ville*, II, blz. 532 n.)

(176) DIERICKX, *Ville*, II, blz. 536-537; S.A.G., Register XX, ff. 153 v°, 154 v°.

derde overeen met perceel 407. Twee van deze huizen werden afgebroken : het lage huis in de hoek aan het Veerleplein, op perceel nr 407, waar in 1689 de monumentale toegangspoort van de Vismarkt werd gebouwd, en het huis op de zuidelijke helft van perceel nr 409, waardoor aan deze kant één van de typische door Serlippens gebouwde gevels verdween. Het huis op de noordelijke helft van perceel nr 409, aan het Veerleplein, naast de toegangspoort van de Vismarkt, werd niet afgebroken ¹⁷⁷.

Hieruit blijkt duidelijk dat de stad, bij de inrichting van de Vismarkt, bijna geen gebouwen heeft moeten afbreken, m.a.w. geheel het perceel nr 408 lag in 1688 onbebouwd. Het enige gebouw dat er vóór 1688 kon bestaan hebben, met name het kapittelhuis, in het zuidoostelijke deel van perceel nr 408, was in 1581 door Serlippens gesloopt. Van andere afgebroken gebouwen op de grond van perceel nr 408 horen we in 1581 of tussen 1581 en 1688 niets, zodat we gerust mogen aanvaarden dat zelfs geruime tijd vóór 1581 nagenoeg de gehele ruimte ingenomen door perceel 408 open was.

Belangrijk is nu anderzijds te weten dat, voor de inrichting van de Vismarkt in de hoek van het Veerleplein omstreeks 1688, het stadsbestuur geen gronden of gebouwen van het Wenemaershospitaal heeft moeten kopen. Moest dit het geval geweest zijn, dan waren daarover zeker documenten bewaard gebleven. Deze omstandigheid laat toe te besluiten dat de grenzen van perceel nr 408 langs de noord- en westzijde, tevens de grenzen zijn van het grondbezit van het Sinte-Veerlekapittel, dat ze bijgevolg zeer oud zijn, wellicht opklimmen tot de stichting van het Wenemaershospitaal, en misschien zelfs tot de verkoop in 1269 van het *fundus* en het *reiectum* van de graaf aan Volker Masch, die immers door het Wenemaershospitaal volledig werden overgenomen.

Het toeval wil nu dat er uit het jaar 1324 een oorkonde bewaard is waarin de grens tussen het bezit van Sinte-Veerle en het Wenemaershospitaal in de hoek van het Veerleplein, naar aanleiding van een betwisting, duidelijk afgebakend wordt ¹⁷⁸. Klaarblijkelijk zijn het de noordelijke en de westelijke grens van het latere perceel nr 408 die bepaald worden. De noordelijke grens vertrekt immers van de noordwesthoek van de kerk (« *van den mure van den ende van der worseider kerken an de plache ter porten waert van den Paradyse* ») in een rechte lijn westwaarts naar de hoek gevormd door het *fundus* en het *reiectum*, waar een grote hazelaar stond naast een vervallen huis (« *van dier stede achterwaerd streckende rechte tote up eenen grozten baselboem die daer achter stont bi eenen ouden tevalen huse* »); de westgrens van perceel nr 408 stemt op haar beurt overeen met een lijn van de hazelaar zuidwaarts naar de Leie (« *van dier stede daer die groete baselboem stont rechte streckende ter Leyen waert tote up eenen ouden quareelinen tebrakenen muur* ») ¹⁷⁹.

(177) S.A.G., Nota's A. Van Werveke, dossier Sinte-Veerle, (*Beschrijf...*)

(178) R.A.G., Sinte-Veerle, charters, oorkonde van 25 juli 1324.

(179) Nog in 1637 bevond zich op een punt van de aldus afgebakende perceelsgrenzen een blauwe steen, die de scheiding aanduidde: S.A.G., Nota's A. Van Werveke, dossier Sinte-Veerle, afschrift van een notarisakte van 1637 (zonder referentie): « *zekeren blauwen hecksteen staende gemetst van ouden ende imme-*

De manier waarop de grenzen in 1324 werden aangeduid evenals het feit dat er betwisting over deze grenzen was ontstaan, wijzen er op dat er op dat ogenblik langs beide zijden van deze scheidslijn geen gebouwen stonden.

Wat perceel nr 408 betreft, mogen we dus onze veronderstelling dat reeds lang vóór 1581 hierop geen gebouwen stonden, zeer waarschijnlijk achteruit in de tijd tot 1324 en zelfs tot 1269 uitbreiden. In 1324 vernemen we trouwens ook dat de noordoostelijke hoek van perceel nr 408 werd ingenomen door het kerkhof van Sinte-Veerle¹⁸⁰, temidden waarvan een lindeboom stond¹⁸¹, die op de schets uit het Album Van Wijnendale (1580) achter de toegangspoort in de hoek van het Veerleplein nog duidelijk te zien is.

Het besluit van deze reconstructie is dat ten laatste sedert 1324, en wellicht zelfs sedert 1269, geheel de ruimte van perceel nr 408, met de grenzen die het nog ca 1830 had, eigendom van het Sinte-Veerlekapittel en voor het grootste deel onbebouwd was. Het noord-noordoostelijk gedeelte ervan werd ten laatste sedert 1324 ingenomen door het kerkhof van Sinte-Veerle, terwijl alleen de zuidoostelijke hoek van het perceel, tegen de kerk aan, ingenomen werd door een gebouw, zeer waarschijnlijk het kapittelhuis.

Om deze toestand te verklaren, moeten we teruggrijpen naar de tekst van de verkoopakte van 1269¹⁸². Hierin werd gezegd dat het aan Volker Masch verkochte *reiectum* langs de Lieve in de richting van de Leie doorliep achter de grond van Sinte-Veerle waarop vroeger het huis van de proost *had* gestaan, waar de tuin van de proost *had* gelegen en waarop toen nog alleen de scholen van het kapittel stonden. De verdwijning van het huis en de tuin van de proost, reeds vóór 1269, zijn zeer waarschijnlijk grotendeels verantwoordelijk voor het open karakter dat perceel nr 408 van toen af tot 1688 behouden heeft. Op de plaats van dit huis en van de tuin is waarschijnlijk in de 13e eeuw het kerkhof aangelegd. Daarentegen is het in de 16e eeuw vermelde kapittelhuis wellicht te identificeren met de schoolgebouwen die in 1269 nog bestonden. Uiteindelijk zou de brand van 1176 wellicht voor de gewijzigde bestemming van de grond ook aan deze kant van het Veerleplein verantwoordelijk kunnen zijn¹⁸³.

D. DE VROEGE TOPOGRAFIE VAN GEBIED A. DE OMGEVING VAN 'S GRAVENSTEEN EN DE OOSTZIJDE VAN GELDMUNT EN VEERLEPLEIN

De bewijsvoering met het oog op de reconstructie is voor de noordzijde veel eenvoudiger dan voor de west- en de zuidzijde. Tot op het einde

morialen tijde op den byvanck ende huusinghe van den voornoemden hospitaale jegens den watere habouierende jegens het aisement staende theinden op het kerkhof jegens het watere van de heeren van den capittale van Ste Pharabilde».

(180) De oorkonde, hierboven blz. 42 n. 178 geciteerd, luidt immers als volgt: « van den debate dat was van der stede die lach tusschen sente Verilden kercbove ende den groeten huse van den Paradyse... »

(181) S.A.G., Jaarregisters van de Keure, 1465-66, f. 10 v° « *tsente Verbilden int besloten kerkhof onder de linde* ».

(182) Zie hierboven, blz. 29.

(183) Zie hierboven, blz. 30.

van de 19e eeuw was de noordzijde ingenomen door woningen die tegen 's Gravensteen aangebouwd waren. Dat is op tal van grafische voorstellingen zichtbaar, en het blijkt ook uit het kadastraal plan van ca 1830.

Wanneer is die toestand ontstaan? Het antwoord op die vraag moet luiden : kort na 29 mei 1359. Op die dag gaf Lodewijk van Male aan zijn kamerheer Jehan Sanson die ganse strook in leen, voor hem en zijn wettige afstammelingen, met vergunning er huizen op te bouwen¹⁸⁴. Hoewel tot dan toe onbebouwd, werd die grond toen niet van het Veerleplein en van de straat tussen Veerleplein en Hoofdbrug afgenomen. Hij was blijkbaar voordien reeds door de graaf afgebakend geworden. Vóór 1 januari 1283, en wellicht heel wat vroeger reeds, had deze daartoe een muurtje doen bouwen¹⁸⁵. De ruimte ingenomen door dit leen moet ongeveer overeenstemmen met het grasperk dat het Veerleplein thans aan de zijde van 's Gravensteen bezoomt van de toegangspoort af tot aan de Hoofdbrug, en dat, in stede van door een muurtje, door een ijzeren afsluiting van het voetpad is gescheiden. Het huidige beeld van die zijde van het Veerleplein stemt dus vrij goed overeen met de toestand zoals hij was tot kort na 1359.

Anders is het gesteld met de zijde van 's Gravensteen gericht naar de Lieve. De prachtige aanblik die de burcht van Filips van de Elzas de toeschouwer van op de Hoofdbrug biedt, is, in verband met de restauratie van dit gebouw, met opzet, maar tevens met miskenning van de historische werkelijkheid, geaccentueerd geworden. In feite was 's Gravensteen vroeger nooit, zoals het nu althans gedeeltelijk is (plattegrond IV), een waterburcht. Op het kadastraal plan van ca 1830 (plattegrond III) is nog goed zichtbaar dat de Lieve eertijds ter hoogte van het kasteel slechts half zo breed was als thans (ca. 14 m in stede van ca. 28 m), niet breder

(184) DE POTTER, *Pet. Cart.*, nr XXII, blz. 46-47 : « ... avons donné et donnons ... une plache de terre et héritaige avoec les cateuls qui sus sont ad présent, tenant à nostre chastel de Gand au leis devers sainte Pharaud, commenchant devers oost à dijs et seept pies près des bailles de nostre dit chastel et venant aval au les devers west, contenant de front en lonc cent et sese pies, en large au dessus par devers les dittes bailles dijs noef pies, en le moyene trente trois pies et au plus estroit par aval noef pies de large, si comme le pourchincte des murez, qui desia y sont, et anchiennement ont esté, comprennent, le quelle plache de terre nous lui otiroions et volons quil et ses dis hoirs puissent maisonner et faire leur plus grant pourfit sur ycelle ... A tenir le plache dessus nommee, ensamble les moebles et édifices qui dessus seront fais par le dit Johannot et ses dis hoirs ... en fief et en hommaige... » Bij De Potter staat bovenaan als datum, bij vergissing, « 29 mars 1359 ».

Een opsomming van de gebouwen die er werden opgericht vindt men in een stuk van 1504 (R.A.G., Leenboek Oudburg 7 bis, f° 8), zonder datum uitgegeven bij DIERICKX, *Ville*, II, blz. 514, n. 1.

(185) DE POTTER, *Pet. Cart.*, nr. VIII, blz. 19. Oorkonde van Gwijde van Dampierre. Er is sprake van « le petit mur ki fais est de quareaus debors le muer de nostre castel à Gant, ki sestent des bailles dou chastel vers le pont con claime hover-brigge ». Die muur bestond blijkbaar al geruime tijd. De graaf schijnt er korte tijd voordien iets aan gewijzigd te hebben : « Et volons ke pour chose ke nous i avons fait faire ke li eschevinages de Gant ne soit ariere mis ne alongies de se droiture ». Het Veerleplein was, zoals hierboven werd gezegd, in 1274 bij het Gentse schependom gevoegd geworden, terwijl 's Gravensteen onder het rechtstreeks gezag van de graaf was gebleven.

dus dan zij nu nog ter hoogte van de huidige Vismarkt is, aan de zuidzijde van de Hoofdbrug. De ruimte langs de Lieve ingenomen door de percelen 385 tot 330 vormde in het midden van de 15e eeuw een *lochtync*, een tuin dus¹⁸⁶.

Een dergelijke toestand deed zich voor aan de noordzijde van 's Gravensteen, tussen dit gebouw en de Leertouwersgracht. Hier evenmin beantwoordt het huidige beeld aan het middeleeuwse. Het water van de Lieve vormt thans een inham die onmiddellijk bij de ringmuur van het kasteel aansluit, en die van de gebouwen aan de overzijde door een strook grond is gescheiden. In vroegere eeuwen was de toestand precies andersom: de Leertouwersgracht lag tegen die gebouwen aan, en was van het kasteel gescheiden door een brede strook grond bestaande uit percelen 327, 328 en 329. Ook dit terrein was oorspronkelijk onbebouwd. Pas in 1350 richtte Lodewijk van Male op perceel 329 zijn bekend muntatelier op, waardoor de straat waaraan het lag naderhand de benaming Geldmunt kreeg¹⁸⁷.

Ons ontbreken de nodige gegevens om tot een verdere reconstructie over te gaan, met name van de zijde van de Geldmunt die paalt aan 's Gravensteen. In het licht van wat voorafgaat menen wij nochtans te moeten aannemen, dat evenals perceel 329, de andere, veel kleinere percelen die aldaar aan de ringmuur palen, eerst laat, ten vroegste omstreeks het midden van de 14e eeuw, met huizen zijn bezet geworden.

Evenmin zijn ons betrouwbare inlichtingen overgeleverd omtrent de oostzijde van de Geldmunt en van het Veerleplein en omtrent de eerste vijf huizen van de Kraanlei die nog tot de Sinte-Veerleparochie, en dus ook tot gebied A behoorden.

Er zijn nochtans enkele gegevens die het vermoeden wettigen, dat de bewoning van deze oostelijke rand van A jonger is dan die van de daarbij aansluitende percelen van B. Het valt namelijk de voorbijganger op — en ook op de reproductie van het kadastraal plan van ca. 1830 is het zichtbaar — dat de rooilijn van die rij van vijf¹⁸⁸ huizen meer dan 1 m. inspringt tegenover de verder gelegen huizen van de Kraanlei. — Het bestaan, tussen het hoekhuis en het daaropvolgende huis van het Veerleplein, van een straatje¹⁸⁹ waarop de achterzijde van de percelen van

(186) S.A.G., Jaarregister 1447-1448, f° 113 v°: « *Kenlic ... dat Symoen Octerspoore ... kende dat hy vercocht heeft Heinrike Bessnoot den lochtync ligghende up de Lieve an de Hoefbrugge, onder den muer van tsgravensteen, ingaende ter poerten voeren an den voet van der vorn. Hoefbrugge toot an smelthuis van mijns heeren munte van Vlaenderen ende aldus omme commende onder den vorn. muer toot bachten der duere van Symoens heemelichede ende hendende bij der vors. poerte* ».

Zie ook een stuk in R.A.G., Leenboek Oudburg 1504, 7 bis/4, f° 8, waarvan reeds melding gemaakt in noot 184.

(187) Voor de oprichting van de Gentse Munt, zie DE WAELE en VAN WERVEKE, 's Gravensteen, bl. 9.

(188) Op het kadastraal plan telt men, van de hoek af tot aan de inspringsing, zes, en niet vijf, percelen. Oorzaak van dit verschil is dat het hoekhuis twee percelen beslaat.

(189) Dit straatje is ons bekend door geschreven bronnen, bijvoorbeeld (S.A.G., 1e reg. Vrij Huis Vrij Erve, f° 166 v°): « ... *huus ghenaeempt Cranenburgh*

de vijf genoemde huizen uitgeeft, maar dat aan de gr̄ens van de parochie halt maakt, wijst eveneens op een plan van aanleg, dat niet bij het straten-net van de Oudburg aansluit, omdat het pas later tot stand kwam.

E. BESLUIT

Bovenstaand onderzoek heeft, menen wij, aangetoond dat er van een eigenlijke bewoning in gebied A tot in de tweede helft van de 13e eeuw, en in sommige delen ervan tot in het midden van de 14e eeuw, geen sprake was (zie plattegrond II). Waar bronnenmateriaal beschikbaar is, wijst het op de afwezigheid van private woonhuizen.

Anderzijds is het zo, dat in diezelfde ruimte een aantal gebouwen blijken voor te komen die men als zuiver castrale elementen mag beschouwen. Vóór de oprichting van het kasteel van Filips van de Elzas bevond zich op de plaats ervan een *lapidea domus et turris*, een versterkte stenen grafelijke woning, omringd door vooruitgeschoven verdedigingswerken. Klaarblijkelijk klom zij minstens tot de 11e eeuw op, en zij was hoogstwaarschijnlijk door een nog oudere sterkte voorafgegaan. Het is best mogelijk dat de zalen die in dit aanzienlijke gebouw beschikbaar waren ook als voorraadkamers dienst deden¹⁹⁰. Ook is het niet uitgesloten dat een ervan bij gelegenheid als gerechtzaal werd gebruikt, hoewel normaliter de gerechtelijke handelingen in de open lucht plaatsgrepen, in de ruimte tussen de Veerlekerk en de Oudburg, ruimte die oorspronkelijk klaarblijkelijk verder reikte dan de oostrand van het Veerleplein, en wel tot aan de scheidslijn tussen A en B.

Benevens zijn *lapidea domus*, die voor bewoning weinig geschikt was, bezat de graaf in A ook een *lignea domus*, de *aula comitis*, die wel degelijk zijn gewone verblijfplaats zal zijn geweest telkens als hij te Gent vertoefde. Zij bevond zich op de *fundus* aan de westzijde van het Veerleplein.

Aansluitend bij die *fundus* strekte zich een ruimte uit, die langs de zuidzijde van het Veerleplein tot aan 's Gravenbrug reikte, en waarop zich bevonden : de burchtkerk, het huis van de proost, de scholen van het kapittel, naderhand het kapittelhuis.

Men vindt dus in A ongeveer dezelfde elementen terug als in het Brugse *castrum*, evenals daar gegroepeerd in een «grafelijk deel» en in een «clericaal deel»¹⁹¹, en alleen deze elementen, maar geen nederzetting van stedelijke aard¹⁹².

[= het hoekhuis van Veerleplein en Kraanlei] *achter met eenen ganghe ter poorten uitcommende up sente Veerbilden plaetse tusschen den zelven buuse ende ihuus ghenaeemt Keercxkin, dezelve poorte ghemeene metten buuse van den Dry Coppem... »*

(190) DE WAELE, *Etude sur l'âge*, blz. 8 : « De nombreux fragments de bois et de froment calciné ont été retrouvés tant dans le remblai que dans les trous de poutres, et paraissent témoigner d'un incendie qui aurait sévi à l'intérieur de l'édifice. »

(191) DHONDT, *Vroege topografie*, blz. 3-4, alsook plattegrond op blz. 7.

(192) Het loont de moeite hier aandacht te schenken aan een negatief gegeven, dat misschien nog ter aanvulling van onze bewijsvoering kan worden medegedeeld. Filips Uten Dale (*Philippus de Valle*), die in 1245 beheerder was van de *brevia* van de graaf te Gent (LUYKX, *Johanna van Constantinopel*, blz. 613 : « *ad spicarium*

Anders uitgedrukt : onze navorsingen brachten de bevestiging van het eerste deel van de arbeidshypothese die wij bij de aanvang van deze studie formuleerden : gebied A alleen, wat de inhoud betreft, stemde overeen met het Brugse *castrum*.

V. GEBIED B (OUDBURG)

A. BETEKENIS VAN DE VESTIGING VAN EEN GROEP CORIARIÏ IN GEBIED B.

Nadat wij hebben aangetoond dat A oorspronkelijk alleen zuiver castrale elementen bevatte, moeten wij thans duidelijk maken dat er in B, de Oudburg, reeds zeer vroeg een bevolkingsagglomeratie voorhanden was, die aan dat gebied een stedelijk karakter gaf.

Deze bewijsvoering zal twee verschillende wegen volgen : enerzijds zal de draagwijdte van de vermelding van *coriariï* in de *Miracula sancti Bavonis* in het licht worden gesteld, anderzijds zullen de benamingen van B zo nauwkeurig mogelijk worden geïnterpreteerd.

Hierboven is reeds aangetoond dat de plaats van vestiging van de dank zij de *Miracula* voor de 10e eeuw geattesteerde lederbereiders moet worden gezocht in de Oudburg, en hoogstwaarschijnlijk langs de latere Leertouwersgracht. Van de draagwijdte van hun aanwezigheid kan men zich evenwel pas goed rekenschap geven in een meer algemeen geschiedkundig kader.

In de Karolingische en post-Karolingische maatschappij had de lederproductie en -bewerking een zeer grote betekenis, niet het minst in verband met de bewapening. In de 8e en 9e eeuw reeds droegen de vorstelijke vazallen een *brunia*, d.w.z. een tuniek uit leder of huiden vervaardigd, die ook de armen en de dijen bedekte. De schede van hun zwaarden was uit dezelfde stof vervaardigd¹⁹³.

nostrum Gandensem sive ad breviam Philippi de Valle), woonde niet in A, hoewel hij door zijn ambt met de voorraadkamers van dat gebied had te maken, maar zo dicht mogelijk aan de buitenzijde ervan. Evenals 's Gravensteen stond zijn huis aan de westzijde van de huidige Geldmunt, maar het stond tevens aan de overzijde van de Leertouwersgracht (Zie plattegrond II, perceel 325). Dit blijkt uit de hiernavolgende teksten. DIERICK, *Ville*, I, blz. 446, voetnoot : « ... le pont ki siet entre nostre chastel et le maison Phellippon de le Val » (1274). — Rek. 1328-1329, blz. 668, r. 18 : « Somme van den werke an 1 brugge bi ser Ph. uten Dale was, 4 lb. 16 s. » — S.A.G., Staten van Goed, 1351-1352, f° 27 v° : « een alf huus dwelke men beet de love ten Dale, staende up Philips erve uten Cadale » [sic]. — DIERICK, *Ville*, I, blz. 457, n. 2 : « ... een huus dat eene bruwerie es... ende de berve gheel ... met I ydelie plecken erven der neffens, also verre alst voren ter straten bemuurt es, ende also breed achter als voren, staende up de gracht naest sgravensteen, van voren ter straten achterwaert streckende toten wasre dat men eeds de Lievens, ghebeeten dit huus ende erve ten Dale » (1376) (gecoll. en aangevuld op S.A.G., Jaarregister 1375-1376, f° 26 r°).

(193) Voor deze gegevens verwijzen wij naar een werk van J.F. VERBRUGGEN, *Het leger en de vloot van de graven van Vlaanderen vanaf het ontstaan tot in 1305*, dat binnenkort zal verschijnen in de Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Wij hadden het voorrecht het in handschrift te mogen inzien.

Maar ook voor de vervaardiging van voorwerpen van dagelijks gebruik was het leder onontbeerlijk. Een Oudengelse dialoog, de *Colloquy* van abt Aelfric, die evenals onze *Miracula* uit de 10e eeuw dagtekent, laat een lederbewerker vertellen hoe hij « huiden koopt en ze toebereidt, en er mede maakt verschillende soorten van sandalen, pantoffels, schoenen, laarzen, benevens teugels, garelen en ander paardetuig, halsters en sporen, en ook lederen flessen, veldflessen, beurzen en zakken »¹⁹⁴.

Reeds het *Capitulare de Villis* trouwens getuigde van het veelvuldig gebruik van leder. Deze beroemde tekst uit de jaren 770-800 somt ook de huiden op onder de producten waarvan de domaniale ambtenaren het aantal moesten bekend maken¹⁹⁵.

Is het in die voorwaarden verwonderlijk dat men aan de *camera* van de Longobardische koning te Pavia, in de 10e of begin 11e eeuw, twaalf *coriarii* met evenveel helpers (*juniores*) verbonden vindt, die haar elk jaar twaalf *coria* verschuldigd waren¹⁹⁶? In dezelfde gedachtengang moet men de « *corriarius* » zien, die in de Grote Brief van 1255 voorkomt, en blijkbaar in dienst stond van de grafelijke *camera* te Brugge, op de inkomsten waarvan hij uit dien hoofde een vaste jaarlijkse vergoeding genoot¹⁹⁷.

Er zijn geen gegevens beschikbaar om uit te maken of de Gentse *coriarii* in dezelfde verhouding stonden tot de grafelijke domaniale organisatie. Alleen kan hun vestiging in de Oudburg, en in de onmiddellijke nabijheid van gebied A, een aanwijzing in die zin inhouden. Het is in elk geval opvallend, dat de witte leertouwers, de opvolgers van de *coriarii* van de 10e eeuw, de enige handwerkers waren wier ambachtshuis zich in latere eeuwen in het vroegere versterkte grafelijke eiland bevond.

Voor de vestiging van andere personen in gebied B in een zo vroege tijd als de 10e en de 11e eeuw hebben wij geen directe bewijzen. Hun aanwezigheid zal op indirecte wijze door de interpretatie van de benamingen van dit gebied moeten aangetoond worden.

B. DE BENAMINGEN VAN GEBIED B EN HUN INTERPRETATIE

Ter verduidelijking van het hiernavolgend betoog achten wij het gewenst in chronologische volgorde de excerpten uit de bronnen van vóór 1300 over te schrijven waarin een benaming voor de Oudburg voorkomt.

(194) E. LIPSON, *The Economic History of England*, I, uitg. 1937, blz. 196-197. — Zie ook R. KÖTZSCHKE, *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters*, Jena, 1924, blz. 281.

(195) *Capitularia regum Francorum*, uitg. A. BORETIUS, I, blz. 89, r. 8, 21 e.v., 36 e.v. — Voor de datum, zie F.L. GANSHOF, *Wat waren de Capitularia?*, Brussel 1955, blz. 107.

(196) *Instituta regalia et ministeria regum Longobardorum et Honorantiae civitatis Paviae*, MGH, SS, XXX, II, blz. 1456, r. 9-14.

(197) Rijksarchief Gent, fonds Gaillard, nr 72 bis, 1e rubriek « Brugis », « *Ratio Gerardi de Runescure* »: « *Corriario X s.* » De vergelijking met andere Grote Brieven laat toe te besluiten dat deze *ratio* de rekening is van de *brevia camere* te Brugge. Zie A. VERHULST. — M. GYSSELING, *Le compte général dit « Gros Brief » de 1187 et les institutions financières du comté de Flandre au XIIe siècle* (Kon. Comm. voor Geschiedenis, 8°-reeks, ter perse).

Zij zijn ten getale van elf:

1. 1187. Grote Brief :
« *ex VETERI CASTELLO in Gant cum augmento Ingelberti, 13 lb. 16 s.* »¹⁹⁸.
2. 1191. Keure van Mathildis van Portugal, weduwe van Filips van de Elzas :
« *...tunc enim scabini ad eum debent accedere, et inter capellam Sancte Pharaïldis et URBEM COMITIS de causa proposita tractare* »¹⁹⁹.
3. 1199 (juli 15). Toltarieven uitgevaardigd door Boudewijn IX :
« *... omnes burgenses infra quatuor portas Gandavi manentes, et qui manent in VETERI CASTRO, et illi qui manent in bonis appenditiis castello Gandensi* »²⁰⁰.
4. 1239 (oktober). Oorkonde van de abdis van Oosteeklo : « *...Folcoudus, filius Balduini, filii Abrabe, oppidanus Gandensis... et Aelidis uxor eius... dederunt... Quos redditus assignaverunt partim in VETERI URBE Gandensi...* »²⁰¹.
5. 1244 (oktober). Keure van Hugo, burggraaf van Gent, en zijn echtgenote Maria voor
« *...dilectos scabinos et burgenses nostros de Brelo, de Borchstrate, et ante URBEM...* »²⁰².
6. 1254 (maart 12). Akkoord tussen de Gentse schepenen en de Sint-Pietersabdij, betreffende de versterkingen van de stad :
« *Si vero abbas sancti Bavonis vel castellanus Gandensis pro se et subditis suis, vel homines in suburbio Gandensi ultra pontem Brabantiae commorantes, vel illi de VETERI BURGO...* »²⁰³.
7. 1274 (maart 31). Oorkonde van Margareta, gravin van Vlaanderen :
« *... ke nous avons mys et mectons en notre liu notre cbier fil Guion, conte de Flandres et marchis de Namur, de mectre et de aioendre le VIESBORCH daleis Gant al eschevinage de Gant* »²⁰⁴.
8. 1274 (april 8). Oorkonde van gravin Margareta en van Gwijde van Dampierre, waardoor zij aanhechten bij het schependom van Gent :

(198) VERHULST-GYSSELING, *Gros brief*.

(199) GHELDOLF, *Coutumes Gand*, I, (Brussel 1868, blz. 394, § 21). Het stuk werd in september of oktober 1191 uitgevaardigd (VAN WERVEKE, *Kritische Studiën*, blz. 78). De bewuste bepaling werd overgenomen in de keure van Boudewijn VIII, die hoogstwaarschijnlijk van einde 1191 dagtekent.

(200) Aldus in het tarief van de tol *ad pontem Brabant* (WARNK.-GHELD., III, blz. 235). Dezelfde tekst, met lichte varianten zonder betekenis, vindt men in de tarieven van andere tollens te Gent en omgeving (WARNK.-GHELD., III, blz. 238, 239, 240, 243). Het tarief van de *elemosina, quae datur ex gratia apud pontem lapideum sancti Jacobi* (blz. 244), heeft ook nog de toevoeging « *et illi qui manent in anticastello* ». Het toltarief van Dendermonde, eveneens uitgevaardigd door Boudewijn IX, en dat een zelfde strekking vertoont, stamt vermoedelijk uit dezelfde tijd. Het bevat de zinsnede : « *hii qui continentur et manent infra quatuor portas de Gandavo, et illi qui pertinent ad castrum comitis* » (blz. 246). Zij komt nog eens voor, met wijzigingen zonder betekenis, op blz. 248.

(201) Onuitgegeven. RAG., fonds abdij van Oosteeklo. Chirograaf.

(202) WARNK.-GHELD., III, blz. 273. Zie ook blz. 274 : « *... jurisdictionem nostram de Brelo, de Borchstrate et ante urbem...* »

(203) WARNK.-GHELD., III, blz. 286-287.

(204) DIERICKX, *Ville*, I, blz. 444-445 n. *.

« le VIESBOURCH, seant en nostre vile de Gant, et le place seant devant nostre chastel de Gant, ki gist entre les trois pons... »²⁰⁵.

9. 1281.

« OUDENBORCH »²⁰⁶.

10. 1283 (jan. 1).

« comme le chartre dou VIESBORCH parole »²⁰⁷.

11. 1295.

« AUDEBORCH »²⁰⁸.

Het blijkt uit bovenstaand overzicht dat tussen 1187 en 1295 drie groepen van woorden voor gebied B in gebruik waren, namelijk: a) *castrum* en *castellum*; b) *urbs*; en c) *burgus* (fr. *bourg*, ned. *borch*). Bijna steeds maken zij deel uit van een samenstelling, waarvan het eerste lid het begrip « oud » (lat. *vetus*) uitdrukt.

Het komt er nu op aan zo nauwkeurig mogelijk de betekenis van die drie groepen van woorden te bepalen, en na te gaan of er ook betekenissen voorkomen die gemeenschappelijk zijn voor de drie. Blijkt dit slechts voor één enkele het geval te zijn, dan verstrekt zij vanzelfsprekend de gezochte interpretatie.

a. *Castrum* en *castellum*.

Het grondwoord *castrum* en het diminutief *castellum* werden in de 10e tot de 13e eeuw vaak als eenvoudige wisselvormen gebruikt om dezelfde begrippen uit te drukken, al kon het voorkomen dat, waar zij tegenover elkaar werden geplaatst, het eerste eerder de betekenis kreeg van « stedelijke nederzetting », het tweede die van « burcht ». Afzonderlijk gebruikt konden zij in elk geval, elk voor zich, of het ene of het andere betekenen²⁰⁹.

(205) Aldaar, I, blz. 446, voetnoot.

(206) GYSSELING, *Gent*, blz. 66.

(207) DIERICK, *Ville*, I, blz. 453, n. 1. - DE POTTER, *Pet. Cart.* nr. VIII, blz.

19.

(208) R.A.G., Kerkelijk Archief, S 146. Renteboek H. Geest St.-Niklaas, f° 5 v°.

(209) VAN WERVEKE, *Kritische studiën*, blz. 19-20, 54-57, en vooral VERBRUGGEN, *Note sur le sens des mots castrum...*, blz. 147-152. Het tweede geschrift is bedoeld als een weerlegging van sommige stellingen vervat in de aangehaalde bladzijden van het eerste. De kritiek is gerechtvaardigd wat betreft sommige te absolute uitspraken over mogelijke verschillen in de betekenis van *castrum* en *castellum*. Het artikel van Verbruggen is ook bijzonder waardevol waar het tal van voorbeelden aanhaalt van het door elkaar gebruiken bij een zelfde auteur van de twee termen om hetzelfde begrip uit te drukken. Anders is het gesteld met de voornaamste stelling van Van Werveke, die luidt: « dat, overal waar « *castrum* » en « *castellum* » tegenover elkaar geplaatst worden, het eerste woord niet « schans, burcht », maar « (in beginsel versterkt) bevolkingscentrum » betekent » (*Kritische studiën*, blz. 20). Voorbeelden daarvan voor Gent vindt men in de *Miracula sancti Bavonis* (zie hierboven, blz. 8), waar « *castrum Gandavum* » (Sint-Baafsabdij) tegenover « *novum castellum* » staat, en in het hierboven in de tekst opgenomen citaat nr. 3, waar « *castellum Gandense* » (Gravenkasteel) tegenover « *veteri castro* » (Oudburg) staat. V. slaagt er o.i. niet in deze stelling te weerleggen. Alleen moet worden toegegeven dat in de stelling van V.W. het woord « overal » beter was weggevallen.

Bijgevolg kunnen « *vetus castellum* » (nr 1) of « *vetus castrum* » (nr 3) ons niet helpen bij het bepalen van het wezen van de Oudburg.

b. *Urbs*.

Daarentegen kan er bezwaarlijk twijfel bestaan omtrent de betekenis van « *urbs* ». Het woord wordt steeds in de zin van « stad » gebruikt²¹⁰. Met betrekking tot de Oudburg komt het driemaal voor. Het meest door-slaggevende geval (nr 4; 1239) is ontleend aan een tot dusver onuitgegeven en slechts éénmaal geciteerde bron. « *In veteri urbe* » aldaar is vanzelf-sprekend een variante op « *in veteri castro* » of « *in veteri burgo* » en sluit elke twijfel omtrent de betekenis van deze twee uitdrukkingen uit.

De andere twee passussen vereisen een uitgebreider commentaar. In de keure van Mathildis van Portugal (1191; hierboven nr 2) luidt het dat zaken van gewicht het Gentse schependom betreffend, die de graaf of de burggraaf zelf willen ter hand nemen, behandeld dienen te worden, niet vóór de Sint-Janskerk, zoals gebruikelijk, maar in de ruimte tussen de Sinte-Veerlekapel en *urbem comitis*. Uit jongere teksten is ons bekend, dat andere rechtshandelingen nog op diezelfde plaats werden verricht, die aldaar nog nauwkeuriger wordt omschreven als liggende « *in de baelge van sgravensteen te Ghent* », « *devant le piere ou le casteel du conte de Flandre* »²¹¹, d.w.z. vóór de ingang van 's Gravensteen²¹². Terecht merkte

(210) Ten onrechte zegt PIRENNE, in *Les villes flamandes avant le XIIe siècle*, blz. 132: « Les sources latines appellent la forteresse comtale *castrum* ou *castellum*, parfois aussi *urbs comitis* ». Zie ook, in voetnoot: « Pour l'*urbs comitis*, voy. la charte de Gand de 1191 (WARNKOENIG-GHELDOLF, *op. cit.*, t. III, p. 239): « Inter capellam Sanctae Pharaïldis et urbem comitis ». M.J. VUYLSTEKE, *Het Gravenkasteel, Annales du Cercle historique et archéologique de Gand*, t. II, p. 109, a montré que l'*urbs comitis* devait s'entendre du vieux-bourg de Gand, donc du *castrum* primitif. Le texte montre qu'à l'époque de sa rédaction, l'église Sainte-Pharaïlde qui avait été primitivement comprise dans le *castrum* (*Miracula sancti Ursuari, Mon. Germ. Hist. Script.*, t. XV, p. 841), n'en faisait plus partie ». Hoewel Pirenne zegt: « parfois aussi *urbs comitis* », is het duidelijk dat hij over geen andere bron beschikte die de term *urbs* gebruikt dan de keure van 1191. Inzonderheid was de onuitgegeven oorkonde van 1239 (hierboven in de tekst nr 4: « *in veteri urbe Gandensi* ») hem onbekend. Terecht nam hij aan, met Vuylsteke, dat met *urbs comitis* de Oudburg bedoeld is. Hij vergiste zich echter waar hij meende dat « Oudburg » dient verklaard als « oude burcht », en dit gebied beschouwde als het castrale deel bij uitstrek van het grafelijke gebied. Om de tegenspraak tussen de keure van Mathildis en de *Miracula sancti Ursuari* op te heffen, zag hij zich verplicht aan te nemen dat tussen 1080 en 1191 Sinte-Veerle opgehouden had in het *castrum* te liggen, terwijl het juist duidelijk uit onze uiteenzetting blijkt dat deze kerk van de castrale kern van het grafelijk gebied bleef deel uitmaken.

Alle moeilijkheden vervallen, zodra men aan *urbs* de betekenis van « stad », « stedelijke nederzetting » geeft, en de Oudburg slechts als een deel van het oorspronkelijke *castellum* beschouwt, waarin het een bevolkingsnederzetting vormde, maar er niet het bij uitstrek castrale deel van was.

(211) VUYLSTEKE, *Het Gravenkasteel*, blz. 109 n. 1. Behalve op de door Vuylsteke aangehaalde teksten, die uit de 14e eeuw dagtekenen, kan men hier wijzen op de keure van Bornem (1258, febr. 6): « *quod ante castrum Gandense jussionem seu instructionem super iudicii suis petant* » (WARNK.-GHELD., II², Urk., blz. 239.)

(212) *Baelge* betekent volgens VERWIJS en VERDAM zowel « palissade » als « plaats waar recht wordt gesproken ». Er bevonden zich vóór de ingang van

Vuylsteke op, dat zo deze plaats weliswaar zich bevindt tussen Sinte-Veerle en 's Gravensteen, zij evengoed is gelegen tussen die kerk en de Oudburg (= gebied B), zodat men zonder bezwaar «*urbs comitis*» als equivalent van «*Oudburg*» kan beschouwen.

De derde tekst die bij dit betoog kan worden betrokken is nr 5 (1244), die de uitdrukking «*ante urbem*» bevat²¹³. Er is hier sprake van een deel van 's *Borchgraven gerechte*, het gebied dat de burggraaf van de graaf in leen hield, en waartoe ook de Briel en de Burgstraat behoorden. Het ligt namelijk voor de hand, onder «*ante urbem*» de omgeving van de Lange Steenstraat te verstaan, die, zoals een blik op de plattegrond ons leert, slechts door de Leertouwersgracht van de Oudburg is gescheiden. De mogelijkheid is evenwel niet uitgesloten, dat, in dat geval, als «*urbs*» wordt beschouwd, niet de Oudburg alleen, maar de Oudburg én het *portus*, de stedelijke agglomeratie dus als één geheel genomen.

c. Burgus, ned. burg, fr. bourg.

Nu «*in vetere urbe*» de interpretatie «*stad*» zich opdringt, blijft ons nog aan te tonen dat de uitdrukkingen «*vetus burgus*», «*Viesbourg*», «*Oudenborch*», daarmee niet in strijd zijn, ja zelfs deze opvatting steun verlenen.

Het geval met deze termen is veel gecompliceerder dan met de vorige, en vereist eigenlijk een zeer omstandig onderzoek, dat in het kader van

's Gravensteen twee eenvoudige afsluitingen, die ongeveer 5 m. in de straat vooruitkwamen, en bestemd waren om het publiek op afstand te houden van de rechtshandelingen die tussen die *baelgen* geschieden. Zie hierover de uiteenzetting van A. Van Werveke in DE WAELE en VAN WERVEKE, 's Gravensteen, blz. 12-13. De oudste tekst die ervan gewaagt is van 1 januari 1283: «*le petit mur ki fais est de quareaus debors le muer de nostre castel à Gant, ki sistent des bailles dou chastel vers le pont con claime hovetbrigghe*» (DE POTTER, *Pet. Cart.*, blz. 19).

(213) Wij kunnen hier niet instemmen met de zienswijze van GYSSELING, *Gent*, blz. 32, als zou met «*ante urbem*» de Oudburg zelf bedoeld zijn, waarvan dus, zo wij goed begrijpen, zou worden gezegd dat hij ligt vóór de eigenlijke stad, vóór het *portus*. De auteur staat dan voor de moeilijkheid dat de Oudburg in 1244 met Briel en Burgstraat aan de burggraaf zou hebben toebehoord, en in 1270 aan de graaf. Dit verplicht hem er toe een weinig aannemelijke uitweg te zoeken: «*Door een transactie, die niet tot ons gekomen is, zal tussen 1244 en 1270 Oudburg en Torfbriel aan de graven overgegaan zijn*».

Wat noopt de auteur ertoe een stelling te verdedigen die aanleiding geeft tot een zo willekeurige constructie? 's Burggraven gerechte, zegt hij, wordt in de oorkonde van 1244 als drieledig omschreven (Briel, Burgstraat en *ante urbem*), terwijl jongere omschrijvingen tweeledig zijn (Briel en Burgstraat). Daartegen kan men het volgende aanvoeren: het is verkeerd van een middeleeuwse bron een al te grote accuraatheid te eisen (Aldus de twee stukken van 1274 die betrekking hebben op het door ons behandelde gebied: door het eerste, van 31 maart — hiervóór, nr 7 — machtigt Margareta haar zoon Gwijde ertoe haar te vervangen inzake het aanhechten van de Oudburg bij het Gentse schependom; uit het tweede, van 8 april — hiervoor, nr 8 — vernemen wij dat de aanhechting niet alleen de Oudburg betreft, maar ook «*le place seant devant nostre chastel de Gant*»). Ten overvloede kan men er nog aan toevoegen dat een tekst van 1293 's Burggraven gerechte nog steeds als méérdelig beschrijft: «*no vile dou Briel et de le Borghestrade et des apendans*» (DIERICK, *Ville*, I, blz. 222, n. 1). Evenmin zijn de andere beschouwingen die G. in het geding brengt overtuigend.

dit artikel geen plaats kan vinden ²¹⁴. Wij moeten hier met de hoofdlijnen volstaan.

De stam van «burg» is Germaans, en betekende oorspronkelijk «versterking», zonder dat daarbij aan een nederzetting werd gedacht ²¹⁵. In die zin nam het Latijn het woord, in de Oudheid nog, aan de grenzen van het Romeinse Rijk van het Germaans over ²¹⁶.

Toen het evenwel, ten tijde van de invallen, tot diep in het Rijk was binnengedrongen en er een zeer ruime verspreiding vond, deed het dit in een gewijzigde betekenis, namelijk die van «niet noodzakelijk», of zelfs van «niet ²¹⁷ versterkte nederzetting» ²¹⁸. Het woord werd in de verschillende Romaanse talen van West-Europa opgenomen. Men ontmoet het in die zin tijdens de 9e eeuw courant in de bekkens van Loire en Rhône, vanwaar het zich in de 10e en de 11e in de overige delen van Gallië, in Italië en in Spanje verspreidde.

In Duitsland, zijn land van herkomst, leefde het echter hoofdzakelijk voort in zijn oorspronkelijke betekenis van zuiver militaire versterking, zonder stedelijk karakter. Samenstellingen met «-burg» als tweede lid werden aldaar evenwel gevormd als eigennamen van plaatsen, waaronder er zijn die naderhand tot steden uitgroeiden. In de 11e eeuw werd het woord, eveneens in Duitsland, tevens als synoniem van «*civitas*» gebruikt. Uiteindelijk ging in het begin van de 12e eeuw de in de Romaanse landen geldende betekenis ook naar Duitsland over.

Het is die betekenis die in verband met ons onderzoek speciaal onze aandacht opeist. Hier zij er vooraf nog attent op gemaakt, dat zij in Romaans gebied verschillende schakeringen vertoonde, als daar zijn: «nieuwe nederzetting buiten de muren van een *civitas*», «voorstad in het algemeen», «agglomeratie van stedelijke aard», «agglomeratie groter

(214) Het is onze bedoeling aan de betekenis van «burg» en van zijn derivaten in andere talen een afzonderlijke studie te wijden. Wij danken te dezer plaatse Prof. Dr. F.L. Ganshof, die ons daartoe bereidwillig en spontaan zijn documentatie ter beschikking stelde (H.V.W.)

(215) Zie, voor de etymologie van «burg»: A. ERNOUT en A. MEILLET, *Dictionnaire étymologique de la langue latine*, 4e uitg., Parijs 1959, I, blz. 78 e.v., en J. POKORNY, *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*, Bern 1959, blz. 141.

(216) «*Castellum parvum, quem burgum vocant*» (VEGETIUS, *De arte militari*, 4, 10).

Romeinse *castella* met namen op «burg» reeds vermeld in Gallo-Romeinse tijd: *Asciburgium*, bij Tacitus (98), nu Asberg (Dtsl., Kr. Geldern); *Quadriburgium*, bij Ammianus Marcellinus (± 390), nu Qualburg (Dtsl., Kr. Kleve). GYSSELING, *Toponymisch woordenboek*, blz. 72 en 814.

(217) Treffend geïllustreerd door dit excerpt uit LIUDPRAND, *Antapodosis*, hfst. XLV, uitg. BEKKER MGH, Scr. rer. germ.), blz. 98: «... et quoniam ipsi domorum congregationem, quae muro non clauditur, burgum vocant...» (10e eeuw).

(218) Belangrijke aanwijzingen over de verspreiding van het woord in die betekenis vindt men in vier van de opstellen die gebundeld zijn in *Studien zu den Anfängen des europäischen Städtewesens*, Lindau-Konstanz 1958, nl. op blz. 109, 112 e.v., 125-141, 145 (AMMANN), 164-168, 177 (BÜTTNER), 260 (PETRI) en 361 (SCHLESINGER).

Over de semantische ontwikkeling van Eng. «burg» (parallel met de continentale evolutie): A.H. SMITH, *English Place-Name Elements*, Cambridge 1956, I, blz. 58-61.

dan een gewoon dorp»²¹⁹. Ook is het belangrijk er aan te herinneren dat «*burgensis*», derivaat van «*burgus*», in betrekking steeds tot de bewoners van een *burgus* (in de zoëven omschreven betekenis) werd gebruikt, nooit tot die van een burcht (in de betekenis van «zuiver militaire sterkte»).

Wij zullen in het verband van ons onderzoek niet nagaan of in de Romaanse landen de derivaten van het woord «*burgus*» in de aldaar gesproken volkstalen eveneens alleen in die betekenis werden gebezigd. Wij moeten er daarentegen op letten of in het Germaanse taalgebied van Vlaanderen ook niet de andere, in Duitsland overheersende betekenissen, in de volkstaal overgingen.

Dat blijkt inderdaad het geval te zijn geweest: behalve de betekenis van zijn Latijns derivaat «*burgus*»²²⁰ had het middelnederlandse woord ook die van het moderne «burcht»²²¹.

Doordat aldus het woord «*burg*» in de volkstaal de twee betekenissen kan vertonen, geeft het middelnederlandse «Oudburg» ons geen uitsluitel wat betreft het wezen van het bewuste gebied, evenmin, en om dezelfde reden, als «*Vetus Castrum*» en «*Vetus Castellum*» dat deden.

Met «*Vetus Burgus*» daarentegen staan wij op vastere grond. Het Latijnse woord heeft inderdaad, evenals «*urbs*», alleen de betekenis van «stedelijke bevolkingsnederzetting»²²².

(219) Deze laatste schakering stemt overeen met de betekenis die Fr. *bourg* nog steeds bezit: «*gros village où se tient d'ordinaire le marché des villages environnants*» (A. HATZFELD et A. DARMESTETER, *Dictionnaire général de la langue française*, sub verbo).

GANSHOF, *Stadsontwikkeling*, blz. 31-37, behandelt een aantal gevallen van *burgi* in de zin van «nieuwe nederzetting buiten de muren van een civitas». De auteur tekent terecht aan (blz. 31, n. 31), dat het Franse woord «*bourg*» gebruiken om het middellatijnse *castrum* te vertalen, zoals Pirenne doet in *Les villes du moyen âge*, (Brussel 1927, en in *Les Villes et les Institutions urbaines*, I, Parijs-Brussel 1939), hfst. III: «*Les cités et les bourgs*», misleidend is.

(220) Dat is b.v. het geval met de Oudburg te Brugge, klaarblijkelijk de oudste wijk aldaar, die in de omgeving van het *castrum*, het versterkte grafelijk gebied, ontstond. Belangrijk is ook dat de Brugse Oudburg een enkele maal in het Latijn «*Vetus Urbs*» heet (1299). In 1302 wordt de middelnederlandse naam voor het eerst vermeld («*Oudebourg*»). Zie GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Inv., Invr.*, blz. 371, 383. Ook in samengestelde plaatsnamen moet aan *-burg* in veel gevallen de betekenis «stad» worden toegekend, bijvoorbeeld in *Therenburg* (mnd. Terwaan; oudste vermelding: «*Therenbuerch*», 1279, in DE SAGHER, *Notice arch. Ypres*, blz. 97), waarbij men evenwel ook aan de in Duitsland voorkomende schakering «*burg* = *civitas*» kan denken.

(221) Talloze voorbeelden, o.a. in verband met de Burg te Brugge, nog steeds de benaming van het plein dat het centrum vormde van het grafelijke *castrum*. Oudste vermelding in het mnd.: «*te Brugge in de borch*» (1294). (GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Inv. arch. Bruges*, I, blz. 38). Men denke ook aan de samenstellingen met *burg* in de volkstaal, zoals burggraaf, burgwerk, burgstorm, waarbij telkens de grafelijke versterking bedoeld is.

Men zie bv. wat laatstgenoemde term betreft: WARNK., I, Urk., blz. III (1269 juli 22). Men lette er in dit verband op, dat ook in de Romaanse teksten betreffende Brugge het woord (*bourg*) in de betekenis van grafelijk *castrum* werd gebruikt.

(222) Nog in volle 14e eeuw gebruikt Johannes Longus (Iperius) het woord «*burgus*», voor de Brugse Burg alleen maar om zo te zeggen tussen aanhalingstekens: «... *municione burgum, id est castellum, cinxit...*» (MGH, SS, XXV,

Ons betoog, wat de Gentse Oudburg betreft, vindt steun in de vergelijking met andere steden, waar eveneens een *burgus* als « oud » of als « nieuw » wordt gequalificeerd.

Te Brugge was de Oudburg (naam thans nog door een straat gedragen) klaarblijkelijk het oudste deel van de eigenlijke stad ²²³.

Te Atrecht had men zowel een « *novus* » als een « *vetus burgus* ». Naast het *castrum* van de Sint-Vaastabdij ontstond in het begin van de 11e eeuw een *suburbium*. Het oudste deel ervan, rondom de kerk van Sainte-Croix, is de *Vetus*, een jonger deel, nog in de loop van de 11e eeuw bevolkt, rondom Saint-Géry en Saint-Sauveur, de *Novus burgus*. Beide worden in het begin van de 12e eeuw reeds vermeld. Kort vóór 1115 greep er een *divisio veteris et novi burgi* plaats, waarbij de monniken van Sint-Vaast en het O.L. Vrouwekapittel betrokken waren ²²⁴. Het gaat hem dus wel om twee delen van de eigenlijke stad.

In Valencijs kennen we een *novus burgus*; we weten evenwel niet of deze uitdrukking in tegenstelling tot een *vetus burgus* wordt gebruikt ²²⁵.

Te Oudenaarde is er eveneens slechts van een *novus burgus* sprake. Hier is het duidelijk dat de wijk Pamele, op de rechteroever van de Schelde, is bedoeld, in tegenstelling met het oudere deel van de stad, op de linker-oever ^{226 227}.

blz. 768, r. 40). Dat bewijst dat het woord in het Latijn in die betekenis niet gebruikelijk was.

(223) Zie hierboven noot 220. — Dat is ook de mening van GANSHOF, *Iets over Brugge*, blz. 286. — DHONDT, *Vroege topografie*, blz. 24-25, is weliswaar van oordeel dat de Brugse Oudburg niet de *oudste* stadskern was, maar neemt toch aan dat hij *een* stadskern was, hecht dus aan « -burg » in de samenstelling dezelfde betekenis als wij.

(224) Zie voor Atrecht: GUESNON, *Origines d'Arras*, blz. 207-222, goed samengevat door VERCAUTEREN, *Civitates*, blz. 197-198.

(225) DUVIVIER, *Actes*, blz. 107: « ...*Terciam partem reddituum omnium cambarum in novo burgo ad comitem pertinentem...* » (1086). Dit ten behoeve van de Sinte-Mariakerk, die enerzijds heet te liggen « *juxta oppidum Valentianarum* » (blz. 108), anderzijds « *Valencianis in novo burgo site* » (blz. 112), (1119).

(226) PIOT, *Cart. d'Eename*, nr 13 (1110), blz. 15: « ...*licentiam nove capelle construende in Novoburgo apud Aldenardam...* ». Dat er sprake is van de rechteroever blijkt uit het feit dat de plaats in het bisdom Kamerijk ligt.

Zie ook DHONDT, *Ontstaan van Oudenaarde*, blz. 72.

(227) Volledigheidshalve zij hier nog aangestipt dat Grevelingen, dat als « *Novus portus* » werd gequalificeerd om dezelfde reden als Sandeshove, het latere Nieuwpoort (zie VAN WERVEKE, *Economische politiek*, blz. 5) ook éénmaal « *Novus Burgus* » heet (1164-1165). De bedoeling zal hier wel zijn: « nieuw gestichte stad » (GIRY, *Saint-Omer*, blz. 383).

Evenzo is het waarschijnlijk gesteld met de « *antiquus burgus* » te Sint-Winoksbergen (1067). Hier zal wel bedoeld zijn: « de door haar ouderdom eerbiedwaardige stad ». (PRUVOST, *Cart. de Bergues-Saint-Winnoc*, I, blz. 57. Cf. VERCAUTEREN, *Actes*, blz. 227 en 237). Sint-Winoksbergen heeft een cirkelvormig grondplan, wellicht afkomstig van een vroegere vluchtburg (zie HUIZINGA, *Burg en kerspel*, blz. 12-13). De latijnse term « *burgus* » wordt echter gebruikt voor de gezamenlijke agglomeratie, abdijs inbegrepen.

PETRI, *Anfänge*, blz. 260, gewaagt ook nog van een « *antiquus burgus* » te Synthe, eveneens in 1607. Dit berust evenwel op een verkeerde interpretatie van de hier-

Samenvattend kunnen wij de aanwezigheid constateren van een « Oudburg » te Brugge en Atrecht, een « *novus burgus* » te Atrecht, Valenciën en Oudenaarde. Die constatacie geeft aanleiding tot de vraag of Gent, behalve zijn Oudburg, nog een ander gebied kende dat « *burgus* » werd geheten en als jonger mag worden beschouwd. De uitdrukking « *Novus Burgus* » komt in verband met Gent niet voor. Wel is er sprake van « *burgus* » zonder meer, waarmede dan het *portus*, de eigenlijke stad, werd bedoeld. De uitdrukking was, schijnt het wel, niet zeer gebruikelijk. Zij komt alleen voor in enkele stukken van de Sint-Pietersabdij, te weten in één oorkonde van een bisschop van Doornik en in drie pauselijke bullen, uit jaren gaande van 1145 tot 1166-1179²²⁸. Blijkbaar stamt zij dus telkens uit één zelfde inspiratiebron. Toch draagt zij er het hare toe bij om, ten overvloede, de betekenis van Oudburg te bepalen, en haar zelfs te preciseren.

Die benaming « *burgus* » voor de bevolkingsagglomeratie van het *portus* — die, terloops opgemerkt, een veertigtal jaren ouder is dan de vroegste vermelding van een benaming voor de Oudburg — beklemt oont, hoe weinig gebruikelijk zij ook moge zijn geweest, dat in het eerste lid van « Oudburg » een chronologische tegenstelling ligt besloten.

De Oudburg moet dus als nog ouder dan het *portus* worden gedacht. En dit laatste is ouder dan het midden van de 10e eeuw. In 941 was het immers al zo belangrijk geworden dat de oprichting aldaar van een kapel ter ere van Johannes de Doper (op de plaats van de later tot Sint-Baafs omgedoopte kerk) nodig werd geacht.

Omtrent de ouderdom van de nederzetting in de Oudburg hebben wij geen andere rechtstreekse inlichting dan het mirakelverhaal in verband met de *coriarii*. De handeling greep plaats in de tijd toen de relikwieën van de hl. Bavo in de burchtkapel gedeponereerd waren, d.w.z. tussen enerzijds 911-918 tot 937, anderzijds 939-940²²⁹.

Dat sluit natuurlijk een nog oudere bewoning niet uit. Doch hier wordt alles hypothese. De mogelijkheid dat het *portus Ganda* uit het derde kwart van de 9e eeuw, waarvan sprake is in het *Martyrologium Usuardi*, in de

boven benutte teksten betreffende Sint-Winoksbergen, gevolg van een verkeerde interpunctie bij VERCAUTEREN, *Actes*, blz. 227, r. 9-11. Men plaatse o.m. aldaar een komma na « *burgum* », en leze: « ...*totam illam terram in cuius australi et occidentali parte monasterium Sancti Winnoci situm est, et antiquum burgum, et salinas in Sinionis quas grvas dicunt...* ». Cf. VERCAUTEREN, blz. 237, r. 18 en 23, en PRUVOST, blz. 57, waar de toedracht klaarlijk is.

(228) Bul van Eugenius III (1145, dec. 15): « ... *Capella sancti Iohannis Baptistae in burgo...* » (VAN LOKEREN, I, blz. 141, nr 235, JAFFÉ 8801). — Oorkonde van bisschop Gerard van Doornik (1150): « ...*capella sancti Iohannis Baptiste in burgo Gandensi...* » (VAN LOKEREN, I, blz. 144, nr 241). — Bul van Alexander III (1174, okt. 8): « ...*capellam sancti Iohannis Baptiste in burgo...* » (VAN LOKEREN, I, blz. 168, nr 295; JAFFÉ 12.393). — Bul van Alexander III (1166-1179, maart 3): « ...*quod in burgo Gandensi nullus sine eorum assensu scolas regere presumeret...* » (VAN LOKEREN, I, blz. 153, nr 259; JAFFÉ, 13.175).

(229) VERHULST, *Sint-Baafsabdij*, blz. 58.

Oudburg zou te zoeken zijn, verdient overweging²³⁰. Meer dan een mogelijkheid is het vooralsnog niet.

VI. BESLUIT

Uit ons onderzoek is, menen wij, gebleken, dat het versterkte grafelijke eiland te Gent, het *castellum* dat in de tweede helft van de 10e eeuw *novum* heette, niet zo maar als de tegenhanger van de Brugse burg, de klassieke vertegenwoordiger van het Vlaamse grafelijke *castrum*, mag worden beschouwd.

Eenzijds was het méér dan dat. Het bestond niet alléén uit een gebied, waarin de « essentiële organen van het economische en staatkundige leven » waren samengebracht. Een dergelijk gebied was er wel degelijk voorhanden, dat is onbetwistbaar; het vormde in casu het zuidwestelijke deel van het eiland. Maar dit eiland omvatte *bovendien* een bevolkingsnederzetting, een « *burgus* », in de betekenis die dit woord, in zijn verlatijnste vorm, bij uitsluiting, met name in de Romaanse landen van West-Europa, had verkregen. Deze *Vetus burgus*, *Vetus castrum*, *Vetus urbs* was klaarblijkelijk te Gent ook de oudste soortgelijke nederzetting, een « grafelijke stad », ouder dan de kern van de latere eigenlijke stad, dan het *portus*. In dat opzicht voegt het Gentse geval een interessante nuance toe aan het traditionele beeld van de Vlaamse stad in haar aanvangsperiode.

Anderzijds was het zo dat te Gent, anders dan te Brugge, die « essentiële organen », waarvan zoëven sprake, niet tegen de van buiten komende aanvallen waren beschermd door als het ware een « stevige schaal » (« une puissante carapace »). De waterlopen die het eiland omringden vormden er slechts een eerste verdedigingslinie. De kern van de versterking lag naast en tussen die organen van het grafelijke bestuur in.

Deze concrete resultaten geven aanleiding tot het stellen van nieuwe vragen, zowel op een lokaal als op een algemeen plan.

Op het lokale plan mag men aannemen dat de geschreven bronnen het belangrijkste hebben gegeven van wat zij geven kunnen. Het bodemonderzoek alleen kan nog verrassingen opleveren. Behalve wat er reeds binnen de omheining van 's Gravensteen aan het licht kwam, heeft het ons tot dusver nagenoeg niets onthuld.

Het past dan ook, in verband met gelegenheden die zich misschien in de toekomst zullen voordoen, op enige punten de aandacht te vestigen.

Uit het stilzwijgen van de teksten en uit de afwezigheid van enig zichtbaar spoor hebben wij gemeend te mogen afleiden dat het eiland over geen andere verdedigingslinie beschikte dan de waterlopen. Een onderzoek met de spade alleen kan nog het tegendeel bewijzen. Eventueel zou het moeten

(230) Hoe vernuftig ook, de constructie van BLOCKMANS, in *Twee opvolgende Gentsche Portus*, heeft geen dwingende bewijskracht. Het is trots alles niet uitgesloten dat het *portu Ganda*, uit het *Martyrologium* van Usuardus (derde kwart van de 9e eeuw — AA. SS. Boll., Juni VI, blz. 513) elders lag dan in de *onmiddellijke* omgeving van de Sint-Baafsabdij.

uitgevoerd worden, niet slechts langs de omtrek van het eiland, maar ook op de grenslijn van de Sinte-Veerleparochie (tussen Leertouwersgracht en Leie). Ook tussen de Grauwpoort en de Schipgracht, aan beide zijden van het Sluizeken, zou met succes kunnen worden gegraven, met het vermoedelijk resultaat dat ditmaal wel degelijk sporen van versterkingen zouden te voorschijn komen.

Bodemonderzoek aan de Hoofdbrug en de Nieuwe Schaaapbrug, benevens aan de Grauwpoort, zou hoofdzakelijk van zuiver archeologisch belang zijn; in historisch opzicht zou het slechts een bevestiging brengen van wat reeds door de geschreven bronnen bekend is; zelfs wat betreft de datering van de aldaar opgerichte poorten zou vermoedelijk weinig nieuws aan de dag komen. Daarentegen zou het in historisch opzicht wel van belang zijn door de archeologie bevestigd te zien dat de andere bruggen van het eiland, zoals wij meenden hiervóór te mogen aannemen, niet van poorten waren voorzien.

De aanwezigheid, aan de west- en de zuidzijde van het Veerleplein, van huizen, op het behoud waarvan om esthetische redenen prijs wordt gesteld, is oorzaak dat de gelegenheid tot bodemonderzoek aldaar niet zo gauw zal geboden worden. Alleen in de open ruimten tussen of achter die huizen, in het bijzonder in de huidige Vismarkt, lijkt dit mogelijk. Het ware nochtans zeer belangrijk opgravingen te kunnen verrichten die enig licht werpen op de bouwgeschiedenis van de Veerlekerk, en van de kerk(en) die de in 1581 grotendeels gesloopte is (zijn) voorafgegaan. Eveneens ware het gewenst de juiste ligging en de bouwwijze te leren kennen van de verschillende andere gebouwen die zich in de 12e en 13e eeuw in de omgeving van het plein bevonden, met name de *lignea domus* van de graaf. Ten slotte ware het uiterst gewenst archeologisch bevestigd te zien (wij denken hier aan een tegenhanger van de houten-huizenrij in de burcht te Antwerpen) dat de Oudburg een zeer oude bevolkingsagglomeratie was.

Hoe oud het *novum castellum* van de *Miracula Sancti Bavonis* eigenlijk was, door wie het werd opgericht, zijn vragen die wij op het lokale plan niet kunnen beantwoorden. Wij weten alleen dat de stichting ervan de terugkeer van de Sint-Baafsgemeenschap uit Laon (tussen 911-918 en 937) voorafging. Met hoeveel jaren echter of tientallen jaren?

Wij weten dat er zich toen in gebied A een burchtkapel bevond, en dat er in gebied B een bevolkingsnederzetting gevestigd was die inzonderheid uit lederbereiders bestond. We mogen gerust aannemen dat het *castellum* op dat moment in grafelijke handen was. Maar het is ons onbekend of dit een grafelijke stichting was geweest, en, indien niet, op welk moment de graaf er bezit van had genomen, er eventueel de burchtkapel had opgericht, en naderhand de andere organen van zijn bestuur in gebied A had ingevoegd.

Alleen op een algemeen plan kan het antwoord op bovenstaande vragen worden benaderd. Aldus wordt het ganse probleem van de 9e- en 10e-eeuwse *castra*, in Vlaanderen zowel als in de aangrenzende gebieden, opnieuw aan de orde gesteld.

In zijn reeds aangehaald artikel *Les villes flamandes avant le XIIe siècle* wees Pirenne er op dat de invallen van de Noormannen voor het eerst sedert eeuwen de oprichting van verdedigingswerken noodzakelijk maakten. Abdijen werden omwald, terwijl ook leken, inzonderheid graven, voor de oprichting van versterkingen zorg droegen. « On ne peut guère douter, zegt Pirenne, que les *castella recens facta*, dont nous parlent les *Miracula S. Bertini*, n'aient été, du moins en grande partie, des forteresses comtales »²³¹.

Een overzichtelijke studie van de in de 9e en 10e eeuw opgerichte *castra* of *castella* werd nog niet ondernomen. Het staat wel vast, dat *niet alle* aanleiding gaven tot het ontstaan van steden. Men zal het ook wel met Pirenne eens moeten zijn dat *niet al* die *castra* grafelijke stichtingen waren. Vervolgens zal men moeten aannemen dat *niet alle* door graven gestichte *castra* tot centra van kasselrijen of zelfs eenvoudig tot centra van grafelijk domaniaal beheer zijn geworden en dientengevolge de zetel van de organen wier aanwezigheid men in de Brugse en Gentse *castra* constateert; in dit laatste verband schijnt, zoals Dhondt heeft aangetoond, de regering van Boudewijn V wel van grote betekenis te zijn geweest²³².

De studie waarop wij zinspelen zou alle bekende gevallen van Vlaamse *castra* in de hierboven opgesomde categorieën moeten inschakelen. Wellicht zou een dergelijk perspectief op het ontstaan en het wezen ook van het Gentse versterkte grafelijke gebied nog enig nieuw licht kunnen werpen.

(231) Blz. 127.

(232) DHONDT, *Note sur les châtelains*, blz. 47-51.

LIJST VAN GERAADPLEEGDE UITGEGEVEN BRONNEN EN WERKEN

- Annales Elmarenenses*, uitg. PH. GRIERSON, in *Les Annales de Saint-Pierre de Gand et de Saint-Amand* (zie hierna).
- Annales Sancti Bavonis*, uitg. MGH, SS, II, en J. DE SMET, *Corpus Chronicorum Flandriae* (= CCF), I.
- BLOCKMANS (Fr.), *Het Gentsche stadspatriciaat tot omstreeks 1302*, Antwerpen's Gravenhage 1938.
- BLOCKMANS (Fr.), *De twee opvolgende Gentsche «portus»* (Handelingen ... Emulation ... Brugge, LXXXII, 1939).
- BLOMMAERT (W.), *Les châtelains de Flandre*, Gent 1915.
- BOES, (J.), *De Lieve* (Bull. Maatsch. Gesch. Oudh. Gent, 37e jr., 1929).
- Chronicon sancti Bavonis*, uitg. CCF, I.
- COLINEZ (L.A.), *Collégiale de Sainte-Pbaraille à Gand* (Ann. Soc. Roy. Beaux-Arts et Litt. Gand, IV, 1851-1852).
- DE CLERCQ (G.), *De kerkelijke instellingen te Gent in verband met de oudste stedelijke geschiedenis* (Nederlandsche Historiebladen, 2e jrg., 1939).
- DE JONGHE (P. Bernardus), *Ghendtsche geschiedenissen*, 2 dln., Gent 1752.
- DE MARNEFFE (E.), *Cartulaire de l'abbaye d'Affligem*, 1894-1896.
- DE PAUW (N.), *Dit es besouch*, Gent 1890.
- DE PAUW (N.) — VUYLSTEKE (J.), *De rekeningen der stad Gent*, [1336-1349], 3 dln, Gent 1874-1885.
- DE POTTER (Fr.), *Petit cartulaire de Gand*, Gent 1885.
- DE POTTER (Fr.), *Second cartulaire de Gand*, Gent 1886.
- DE SAGHER (E.), *Notice sur les archives communales d'Ypres*, Ieper 1898.
- DES MAREZ (G.), *Etude sur la propriété foncière dans les villes du moyen âge*, Gent-Parijs 1898.
- DE VLAMINCK (A.), *Les origines de la ville de Gand*, Brussel 1891.
- DE VLAMINCK (A.), *Le château des comtes à Gand* (Ann. Soc. Arch. Brux. XV, 1901).
- DE WAELE (J.), *Etude sur l'âge des différentes parties du château des Comtes au point de vue architectonique*, Gent 1897.
- DE WAELE (J.) — VAN WERVEKE (A.), *'s Gravensteen te Gent*, Gids voor de bezoeker, 3e druk, Gent 1914.
- DHONDT (J.), *Het ontstaan van Oudenaarde* (Hand. Gesch. Oudh. Kring. Oudenaarde, X, 1952).
- DHONDT (J.) — DE KEYSER (P.), *Gent*, Antwerpen 1947.
- DHONDT (J.), *Notes sur les châtelains de Flandre* (Etudes historiques dédiées à la mémoire de M. Roger Rodière, s.d.)
- DHONDT (J.), *De vroege topografie van Brugge* (Hand. Maatsch. Gesch. Oud. Gent, n. r., XI, 1957).
- DIERICX (Ch.L.), *Mémoires sur la ville de Gand*, 2 dln, Gent 1814-1815.
- DIERICX (Ch.L.), *Appendice aux Mémoires sur la ville de Gand* [Gent 1816].
- DUMONT (M.E.), *Gent. Een stedenaardrijkskundige studie*, 2 dln, Brugge 1951.
- DUVIVIER (Ch.), *Actes et documents anciens intéressants la Belgique*, Brussel 1898.
- FAYEN (A.), *Liber traditionum Sancti Petri Blandiniensis*, Gent 1906.
- FEYS (E.) en VAN DE CASTEELE (D.), *Histoire d'Oudenbourg*, Brugge 1873.
- FRIS (V.), *Bibliographie de l'histoire de Gand depuis les origines jusqu'à la fin du XVe siècle*, Gent 1907.
- FRIS (V.), *Histoire de Gand*, Brussel 1913.
- GALBERT DE BRUGES, *Histoire du meurtre de Charles le Bon*, uitg. Pirenne, Parijs 1891.
- GANSHOF (F.L.), *Iets over Brugge gedurende de pre-constitutionele periode van haar geschiedenis* (Nederlandsche Historiebladen, I, 1938).
- GANSHOF (F.L.), *Over stadsontwikkeling tusschen Loire en Rijn gedurende de middeleeuwen*, 2e uitg., Antwerpen-Brussel, 1944.
- GANSHOF (F.L.), *Les origines de la Flandre Impériale* (Ann. Soc. Roy. Arch. Brux., XLVI, 1942-43).

- Gesta episcoporum Cameracensium*, uitg. MGH, SS, VII.
- GHELDOLF (A.E.), *Coutume de la ville de Gand*, I, Brussel, 1868.
- GILLIODTS-VAN SEVEREN (L.), *Inventaire des archives de la ville de Bruges*, 7 dln., 1871-78.
- GIRY (A.), *Histoire de la ville de Saint-Omer*, Parijs 1877.
- Gislebert de Mons (La chronique de...)*, uitg. L. VANDERKINDERE, Brussel 1904.
- GOETHALS (G.), *Plan van Gend gemeeten en gegraveerd in 't iaer 1796*.
- GRIERSON (Ph.), *The early abbots of St. Bav's of Ghent* (Revue bénédictine, 1937).
- GRIERSON (Ph.), *Les annales de Saint-Pierre de Gand et de Saint-Amand*, Brussel 1937.
- GUESNON (A.), *Origines d'Arras et de ses institutions* (Mém. Acad. Sciences ... Arras, LXIV, 1895).
- GYSSSELING (M.), *Gent's vroegste geschiedenis in de spiegel van zijn plaatsnamen*, Antwerpen-Brussel-Gent-Leuven 1954.
- GYSSSELING (M.), *Toponymie van Oudenburg*, Tongeren 1950.
- GYSSSELING (M.), *Toponymisch Woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland*, Brussel 1960.
- HUIZINGA (J.), *Burg en kerspel in Walcheren* (Med. Kon. Akad. Wet., afd. Lett., dl. 80, serie B., nr 2, Amsterdam 1935).
- HUYGHEBAERT (N.N.), *Le comte Baudouin II de Flandre et le « custos » de Steneland* (Revue bénédictine, LXIX, 1959).
- IORIS (A.), *La ville de Huy au moyen âge*, Parijs 1959.
- KOETZSCHKE (R.), *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters*, Jena 1924.
- LIPSON (E.), *The Economic History of England*, I, uitg. 1937.
- LUYKX (Th.), *Johanna van Constantinopel*, Antwerpen-Utrecht 1946.
- Memorieboek der stad Ghent*, 3 dln., Gent 1852-1854.
- MIRAEUS-FOPPENS, *Opera diplomatica*, 4 dln, 1723-1748.
- PETRI (Fr.), *Die Anfänge des mittelalterlichen Städtewesens in den Niederlanden und dem angrenzenden Frankreich* (Studien zu den Anfängen des europäischen Städtewesens, Lindau-Konstanz, 1958).
- PIRENNE (H.), *Les villes flamandes avant le XIIe siècle* (Annales de l'Est et du Nord, I, 1905. Nieuwe druk, waarnaar geciteerd, in: Les villes et les institutions urbaines, I, 1939).
- PIRENNE (H.), *Les « overdrages » et les « portes d'eau » en Flandre au XIIIe siècle* (Essays ... Thomas Frederick Tout, Manchester 1925. Nieuwe druk, waarnaar geciteerd, in: Histoire économique de l'Occident médiéval, Desclée De Brouwer 1951).
- PIRENNE (H.), *Coup d'œil sur l'histoire de Gand* (Gand, Guide illustré, Gent 1905. Nieuwe druk, waarnaar geciteerd, in Les villes et les institutions urbaines, II, 1939).
- PRUVOST (A.), *Chronique et cartulaire de l'abbaye de Bergues-Saint-Winnoc*, 2 dln, Brugge 1875-1876.
- [Rekeningen van de stad Gent: er wordt in de noten naar het jaar verwezen, voor de uitgegeven rekeningen van vermelding van blz. (zie onder DE PAUW of VUYLSTEKE), voor de onuitgegeven met vermelding van f°].
- SANDERUS (A.), *Flandria Illustrata*, Keulen 1641.
- [SERRURE (C.P.)], *Cartulaire de Saint-Bavon à Gand*, s.l.s.d.
- SERRURE (C.P.), *Oorkonden in het Nederlandsch in 1288, 1292, 1295, 1296 en 1298* (Vaderlandsch Museum, V, 1863).
- SIGEBERTI GEMBLACENSIS *Chronografia*, MGH, SS, VI.
- SIGEBERTI *Continuatio Aquicinctina*, MGH, SS, VI.
- VAN DER HAEGHEN (V.) *La grande vue panoramique de la ville de Gand en 1534. Texte explicatif*, Brussel 1896.
- VAN LOKEREN (A.), *Chartes et documents de l'abbaye de St-Pierre à Gand*, 2 dln, Gent 1868-1871.

- VAN WERVEKE (A.), *De Hoofbrug: oorsprong van de naam; de brug vóór en na 1371; de strafuitvoeringen; de beelden op de brug* (Bull. der Maatsch. van Geschied- en Oudheidkunde te Gent, 7° jaar, 1899).
- VAN WERVEKE (H.), *Kritische studiën betreffende de oudste geschiedenis van de stad Gent*, Antwerpen-Parijs-Amsterdam, 1933.
- VAN WERVEKE (H.), *Gent. Schets van een sociale geschiedenis*, Gent 1947.
- VAN WERVEKE (H.), *De economische politiek van Filips van de Elzas* (Med. Kon. Vl. Acad. Wet., kl. der lett., jg. XIV, nr. 3, 1952).
- VERBRUGGEN (J.F.), *Note sur le sens des mots castrum, castellum et quelques autres expressions qui désignent des fortifications* (Rev. belge de philol. et d'hist., XXVIII, 1950).
- VERCAUTEREN (F.), *Actes des comtes de Flandre 1071-1128*, Brussel 1938.
- VERHULST (A.), *Over de stichting en de vroegste geschiedenis van de Sint-Pieters- en de Sint-Baafsabdijen te Gent* (Hand. Maatsch. Gesch. Oudh. Gent, n. r., VII, 1953).
- VERHULST (A.), *De Sint-Baafsabdij te Gent en haar grondbezit (VIIe-XIVe eeuw)*, Brussel 1958.
- VERHULST (A.), *Twee oorkonden van Filips van de Elzas voor het Leprozenhuis, bevattende nieuwe gegevens betreffende de geschiedenis van Gent in de 12e eeuw* (Hand. Maatsch. Gesch. Oudh. Gent, n. r., XIII, 1959).
- VOET (L.), *De brief van abt Othelbold aan gravin Olgiva, over de relikwieën en het domein van de Sint-Baafsabdij te Gent (1019-1030)*, Brussel 1949.
- VUYLSTEKE (J.), *Het Gravenkasteel* (Hand. Gesch. Oudh. Kring Gent, I, 1895).
- VUYLSTEKE (J.), *Het opschrift van het Gravenkasteel* (Hand. Maatsch. Gesch. Oudh. Gent, V, 1902-1903).
- VUYLSTEKE (J.), *De rekeningen der stad Gent 1376-1389*, Gent 1893.
- VUYLSTEKE (J.), *Gentsche stads- en baljuwsrekeningen 1280-1336*, Gent 1900.
- WARNKOENIG (L.A.), *Flandrischè Staats- und Rechts-geschichte bis zum Jahr 1305*, 3 dln, Tübingen 1835-42.
- WARNKOENIG (L.A.), *Histoire de la Flandre et de ses institutions civiles et politiques jusqu'à l'année 1305*, vert. A.E. GHELDOLF, 5 dln, Brussel 1835-64.